

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЗИЁТОВА СУРАЙЁ ЭРКИН ҚИЗИ

“МЕҲРОБДАН ЧАЁН” АСАРИ ЛЕКСИКАСИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

УЎК: 811.512.133'373
821.512.133.09-32

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Contents of dissertation abstract of doctor of philosophy (PhD)
on Philological Sciences**

**Оглавление автореферата доктора философии (PhD)
по филологическим наукам**

Зиётова Сурайё Эркин қизи
“Меҳробдан чаён” асари лексикаси.....5

Ziyotova Surayyo Erkin qizi
Lexis of “Mekhrobdan chayon”25

Зиётова Сурайё Эркин қизи
Лексика произведений “Меҳробдан чаён”45

Эълон қилинган ишлар рўйхати
List of published works
Список опубликованных работ.....51

**АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЎЗБЕК ТИЛИ
ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ**

**АЛИШЕР НАВОЙИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ЗИЁТОВА СУРАЙЁ ЭРКИН ҚИЗИ

“МЕХРОБДАН ЧАЁН” АСАРИ ЛЕКСИКАСИ

10.00.01 – Ўзбек тили

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2022

**Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси
Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида
B2020.2.PhD/Fil1255-рақам билан рўйхатга олинган.**

Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.navoiy-uni.uz) ва “ZiyoNet” Ахборот таълим порталида (www.ziyounet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Абдушукуров Бахтиёр Бўронович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Раупова Лайло Рахимовна
филология фанлари доктори, профессор

Сайидов Ёқуб Сиддиқович
филология фанлари доктори, профессор

Етакчи ташкилот:

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Диссертация ҳимояси Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ҳузуридаги DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2022 йил “_____” _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz); e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz)

Диссертация билан Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақам билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100100, Тошкент, Яккасарой тумани, Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси, 103.Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Диссертация автореферати 2022 йил “_____” _____ кунни тарқатилди.

(2022 йил “_____” _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

Ш.С.Сирожидинов

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, филология
фанлари доктори, профессор

Қ.У.Пардаев

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш илмий котиби, филология
фанлари доктори, доцент

Н.М.Маҳмудов

Илмий даражалар берувчи илмий
кенгаш қошидаги илмий семинар раиси,
филология фанлари доктори, профессор

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида маълум бир тарихий даврга оид лексикани текшириш, бадий асарлар тилини ўрганиш, улардаги лексик бирликларнинг статистик таҳлилини амалга ошириш, тарихий-этимологик, мавзувий-семантик таснифлаш, стилистик хусусиятини очиб бериш долзарб масалалардан саналади. Биринчидан, тил тараққиётида маълум лексик қатламни диахрон ёки синхрон аспектда ўрганиш луғавий бирликларнинг маъно тараққиётини ёритишга кўмаклашади. Иккинчидан, муайян ёзма манбалар тилини тадқиқ қилиш шу давр, шунингдек, адиб асаридаги лексемаларнинг семантик маъноларини аниқлашга ёрдам беради. Учинчидан, маълум лексикографик луғатлар яратиш, мавжудлари учун манба вазифасини бажаради. Тўртинчидан, мустақилликнинг дастлабки йиллариданок Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Чўлпон каби жаҳид адибларимизга Алишер Навоий номидаги Давлат мукофоти берилди, бу, ўз навбатида, мустақиллик йилларида жаҳидларнинг илмий-бадий меросини ўрганиш долзарблик касб этади.

Дунёда кечаётган глобаллашув жараёни ҳар бир халқнинг азалий қадриятлари, маънавий меросини асраш, қўлёзма ва ёзма манбаларини ўрганиш, уларнинг тил хусусиятларини тадқиқ қилишни кун тартибига кўймоқда. “Улуғ аждодларимиз томонидан яратилган ва бугунги кунда бутун маърифатли дунёни ҳайратга солиб келаётган илмий мерос фақат бир миллат ёки халқнинг эмас, балки бутун инсониятнинг маънавий мулкидир”¹.

Ўзбекистонда XX аср бошлари ижтимоий-сиёсий, маданий-иқтисодий, таълимий-маърифий соҳаларда жиддий ўзгаришлар юз бераётган давр эди. Дарҳақиқат, “Меҳробдан чаён” асари лексикаси қайд этилган давр ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятлари, луғавий бирликларнинг семантик имкониятларини таҳлил этишда, асарнинг илмий-амалий қийматини белгилашда муҳим ўрин тутди. Асар сўз бойлигининг статистикасини аниқлаш, луғавий қатламларни тадқиқ қилиш орқали асар лексикасининг тарихий-генетик қатламларини ёритиш, лексик бирликларнинг мавзувий-семантик гуруҳларини белгилаш ҳамда унга кирувчи сўзларни лексик-семантик, стилистик хусусиятларини ўрганиш зарур. Бунда сўзларнинг гнеологик жиҳатдан ясашишидаги ўзига хос хусусиятларинига диққат қаратиш, баъзи сўзларнинг шаклий-маъновий таркибида рўй берган ўзгаришлар, қўлланиш доирасини ҳозирги кун нуқтаи назаридан қиёсий ўрганиш ва таҳлил қилиш кабилар тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон “Ўзбек тилининг давлат тили сифатдаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон

¹Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистонда Ислом маданиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. Қарор // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017 йил 24 июнь.

“Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси тўғрисида”ги Фармонлари; 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017 йил 13 сентябрдаги ПҚ-3271-сон “Китоб маҳсулотларини нашр этиш ва тарқатиш тизимини ривожлантириш, китоб мутолааси ва китобхонлик маданиятини ошириш ҳамда тарғиб қилиш бўйича комплекс чора-тадбирлар дастури тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда мазкур диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. “Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни ривожлантириш” устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Тилнинг луғат таркиби маданий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида тадрижий равишда доимо бойиб, ривожланиб боради. Шу нуқтаи назардан, эски туркий тил, эски ўзбек тили даврига оид ёзма ёдгорликлар лексикасини тадқиқ қилишда Э.Фозилов, А.Рустамов, Қ.Маҳмудов, А.Аҳмедов, Б.Бафоев, Ғ.Абдурахмонов, Ҳ.Дадабоев, Қ.Содиқов, С.Рустамова, Б.Абдушукуров, З.Холманова, З.Исоқова, А.Ўразбоев, Д.Абдувалиева, М.Холмурадова, Л.Синдоров, М.Ахатова² сингари ўзбек олимлари томонидан амалга оширилган илмий изланишлар муҳим қийматга эга. Шу билан бирга, жаҳид маърифатпарварлари асарлари тили ва уларнинг лингвистик мероси борасида

² Фозилов Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1969; Рустамов А. Алишер Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1966; Маҳмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-хақойиқ” асари ҳақида: кириш, фонетика, морфология, матн, транскрипция, шарҳ, луғат. – Тошкент: Фан, 1972; Аҳмедов А. Фурқат поэзиясининг лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1976; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономические терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Тошкент: Ёзувчи, 1991; Содиқов Қ. XI-XV аср уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1992; Рустамова С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Абдушукуров Б. XI-XIV аср туркий манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Шу муаллиф. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017; Холманова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқи. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2009; Исоқова З. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридаги ижтимоий-сиёсий лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Ўразбоев А. Оғахий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018; Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2017; Холмурадова М. “Кутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2018; Синдоров Л. “Ҳибат ул-хақойиқ” лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Жиззах, 2021; Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуф лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. автореф. – Тошкент, 2021.

хам талайгина тадқиқотлар олиб борилган³. Абдулла Қодирий ижоди дастлаб адабиётшунослик объекти сифатида тадқиқ қилинди⁴. Тилшунослик нуқтаи назардан, дастлаб Х.Қаҳҳарова Абдулла Қодирий асарларида фразеологизмларнинг қўлланилиши⁵ масаласига эътибор қаратган. З.Чориева “Ўтган кунлар” асаридаги мактубларнинг услубий хусусиятларини⁶ ўрганган бўлса, Л.Джалалова “Ўтган кунлар” романининг лингвистик тадқиқини амалга оширган⁷. Х.Қодирова ўз илмий изланишларида Абдулла Қодирий асарларидаги эвфемизм ва дисфемизм ҳодисасини тадқиқ қилган⁸. А.Қаҳрамонов “Меҳробдан чаён” романидаги поэтик масалаларни⁹ таҳлил қилган бўлса-да, ушбу асар ўзбек тилшунослигида махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилгани йўқ.

Бинобарин, “Меҳробдан чаён” асари лексикасини лингвостатистик жиҳатдан тадқиқ этиш, асар матнида қўлланган туркий сўзлар семантикасини ёритиш лексик бирликларнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабатини белгилаш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Асар бадиийлигини таъминлашда фаол қўлланган, тил ҳодисаларига оид масалаларни ёритишда ўзига хос қийматга эга бўлган полисемия, метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон, синоним, омоним, антоним, фразема каби ифода воситаларини ўрганиш ва таҳлил қилиш аҳамиятли ҳодисадир. Шу боис диссертацияда “Меҳробдан

³ Қурбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993; Тўйчибоев Б. Фитрат – тилшунос. – Тошкент, 1995; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Сайидов Ё. Фитрат бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2001; Шу муаллиф. Жадид бадиий асарлари лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Бухоро, 2018; Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусияти (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2002; Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослигида Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002; Неъматова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Тоғаев Т. Ашурани Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Қодиров Қ. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослик материалари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Тошкент, 2019; Янгибоев Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни (“Маориф ва ўқитғувчи” журнали материаллари асосида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

⁴ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент: Фан, 1966; Алиев А. Абдулла Қодирий. – Тошкент, 1967; Насриддинов Ф. Адибнинг йўли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971; Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Тошкент, 1975; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги (Қодирийга армуғон). – Тошкент: Абдулла Қодирий, 1994; Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент, 1995; Мирзаев И. Абдулла Қодирий. – Тошкент, 1995; Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995; Тошмухаммедова Л. Абдулла Қодирийнинг адабий эстетик қарашлари. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006; Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010; Жўрақулов У. Қодирий ва роман тафаккури. – Тошкент: Nurafshon business, 2020.

⁵ Қаҳҳарова Х. Фразеология Абдулла Кадыри: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

⁶ Чориева З. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий услубий хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2006.

⁷ Джалалова Л. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг лингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

⁸ Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012.

⁹ Қаҳрамонов А. Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи поэтикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000.

чаён” асари лексикаси функционал-семантик, статистик, тарихий-этимологик, лексик-семантик аспектларда илк бор тадқиқ қилинди.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ “Тилнинг ижтимоий, тарихий ва замонавий тараққиёти” мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” асарида қўлланган лексикани лингвостатистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик, семантик-стилистик жиҳатдан очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

романда қўлланган сўзларни статистик таҳлил қилиш ёрдамида асар луғат таркибини тавсифлаш;

асар лексикасини генеологик жиҳатдан ўрганиш натижасида ўз ва ўзлашма қатламга доир лексемалар қўлланиш даражасини аниқлаш;

романдаги лексик бирликларини функционал-семантик жиҳатдан тадқиқ этиш орқали лексемаларнинг тарихий тараққиётини очиб бериш;

асар сўз бойлигининг семантик ҳодисаларга учраши, уларда рўй берадиган маъно ўзгаришларини аниқлаш;

манбадаги сўзларнинг стилистик хусусиятлари, яъни метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон ҳодисаларини тадқиқ қилиш орқали муаллифнинг сўз қўллаш маҳоратини ёритиш;

асарда қўлланган луғавий бирликлар ўртасидаги шакл ва маъно муносабатлари (омонимия, синонимия, антонимия) ни далиллаш.

Тадқиқот объекти сифатида Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” асари танлаб олинди.

Тадқиқотнинг предметини “Меҳробдан чаён” асарида қўлланган лексик бирликларини лингвистик таҳлил қилиш ёрдамида ўзбек адабий тилининг XX аср бошларидаги ўзига хос хусусиятларини ёритиш ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда статистик, тавсифлаш, таснифлаш, киёсий-тарихий, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги:

“Меҳробдан чаён” асарида қўлланилган лексик бирликларнинг туркий, араб, форс, мўғул, лотин, юнон, француз, хитой ва ҳинд тилларига оид генетик манбалари аниқланиб, романда қадимги туркий тилга оид *ўчоқ, от, кўйлак, эт*, эски туркий тилга доир *арслон, кўлага, кўч* сингари лексик бирликлар аниқланган;

роман лексикасида ижтимоий-сиёсий жиҳатдан *хон, ҳукмдор, сарой, ўрда*, маиший жиҳатдан *бўғжама, желатка, кашкул*, солиқ-молия жиҳатидан *келим, чиқим, таноб*, қавм-қариндошлик жиҳатидан *ота, ака, куяв, манкуҳа*, касб-ҳунарга кўра *бўзчи, тунқатор, доя* каби кўплаб истилоҳларнинг қўлланиш даражаси исботланган;

асар луғат фондида келтирилган сўзларнинг кўчимлар ўртасидаги, яъни метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон ҳодисалар сифатида ёритилган ҳамда полисемантик, маъно кенгайиши ва маъно торайиши каби жараёнлар очиб берилган;

романда истифода этилган истилоҳлар орасидаги семантик-парадигматик муносабатлар, яъни омонимия, синонимия, антонимия ҳодисалари текширилган ҳамда ижодкорнинг бадиий маҳорати аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

“Меҳробдан чаён” асаридаги сўзлар функционал-семантик, тарихий-этимологик ва лексик-семантик жиҳатдан ўрганиш натижасида олинган хулосалар лексемаларнинг маъно тараққиётини очиб бериш, тил тарихи билан алоқадор лисоний ҳодисаларни шарҳлаш, адабий тилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига хос хусусиятларни аниқлашга имкон бериши илмий-назарий жиҳатдан асосланган;

лексикология, терминология, диалектология, фразеологиядаги лексик-семантик жараёнларни янада чуқурроқ ўрганишда фойдаланиш мумкинлиги кўрсатилган;

тарихий, этимологик, фразеологик ва изоҳли луғатларни мукамаллаштиришда тадқиқот натижалари муайян даражада манба сифатида асосланган;

луғат таркиби статистикаси ишлаб чиқилган ва бу, ўз навбатида, миллий корпус учун лексик материал сифатида хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, илмий иш давомида ишончли илмий-назарий манбалардан фойдаланилганлиги, методологик мукамаллиги, тадқиқот статистикаси амалга оширилганлиги ва шу асосда қўйилган масалалар аниқлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти “Меҳробдан чаён” асари лексикаси тадқиқи натижалари тил тарихи, жаҳид даври тилига доир тадқиқотлар яратишда, шунингдек, Қодирий тили ва услубини ўрганишда илмий-назарий манба бўлиши билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, олий ўқув юртларида ўқитиладиган “Ўзбек тили тарихи”, “Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси”, “Ҳозирги ўзбек адабий тили”, “Ўзбек диалектологияси”, “Ўзбек терминологияси” сингари мутахассислик фанларидан маърузалар тайёрлашда, шунингдек, “Ўзбек тили” фани ўқитиладиган олий таълим муассасаларида махсус курслар яратишда, ўзбек тилининг қўлланиш кўламини кенгайтириш, луғат таркибини ўзбекча сўзлар билан бойитиш, шу билан бирга, тарихий, этимологик, фразеологик, жаҳид даври лексикасига доир изоҳли луғатлар яратилиши учун манба бўлиб хизмат қилиши билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. “Меҳробдан чаён” асари лексикаси” тадқиқи бўйича олинган илмий натижалар асосида:

Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” асаридаги лексик

бирликларнинг қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати, асар лексикасининг ҳозирги ўзбек адабий тилида турли лисоний ҳодисаларга учраши билан боғлиқ илмий-назарий хулосалардан ОТ-Ф1-71 рақамли “Илк ва ўрта асрлар Марказий Осиё минтақасида этнолингвистик вазият” (2017-2020) мавзусидаги фундаментал лойиҳанинг назарий қисмида фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 5 апрелдаги 04/1-613-сон маълумотномаси). Натижада ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида битилган туркий тилдаги асарлар лексикаси семантик жиҳатдан таснифланиб, ижтимоий-сиёсий, диний, ҳарбий, маданий, маиший, таълим-тарбия, солиқ-молия, қавм-қариндош, касб-ҳунарга оид лексик бирликларнинг қўлланиш доирасини ёритиб беришга хизмат қилган;

“Меҳробдан чаён” асар луғат фондида қўлланилган сўзлар ўртасидаги шакл ва маъно муносабатлари ҳамда ўзбек тилининг XX асрдаги луғат бойлиги, бадий имкониятларига оид илмий хулосалардан “УзНутқ Синтезатор” номли компьютер дастури маълумотлар базасини тайёрлашда БВ-Атех-2018 (143) рақамли “Кўзи ожиз шахслар учун компьютер техникасидан фойдаланиш, матнларни ўқиш ва ёзиш имконини берувчи ўзбек тилига асосланган гапирувчи дастурий таъминот ва овоз синтезаторини ишлаб чиқиш” (2018-2020) мавзусидаги амалий лойиҳада белгиланган вазифаларни бажаришда фойдаланилган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетининг 2022 йил 11 мартдаги 04/1-446-сон маълумотномаси). Натижада кўзи ожиз шахслар учун компьютер техникасидан фойдаланиш, матнларни ўқиш ва ёзиш имконини берувчи ўзбек тилига асосланган гапирувчи дастурий таъминот ва овоз синтезаторини ишлаб чиқишда ушбу диссертация натижаларидан фойдаланиш ижобий самара берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 9 та илмий-амалий анжуман, жумладан, 4 та халқаро ҳамда 5 та республика илмий-амалий анжуманда апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича жами 15 та илмий иш эълон қилинган. Шулардан, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссияси томонидан докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 6 та илмий мақола, жумладан, хорижий журналларда 2 та, республика журналларида 4 мақола нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат. Диссертациянинг умумий ҳажми 154 саҳифани ташкил қилади.

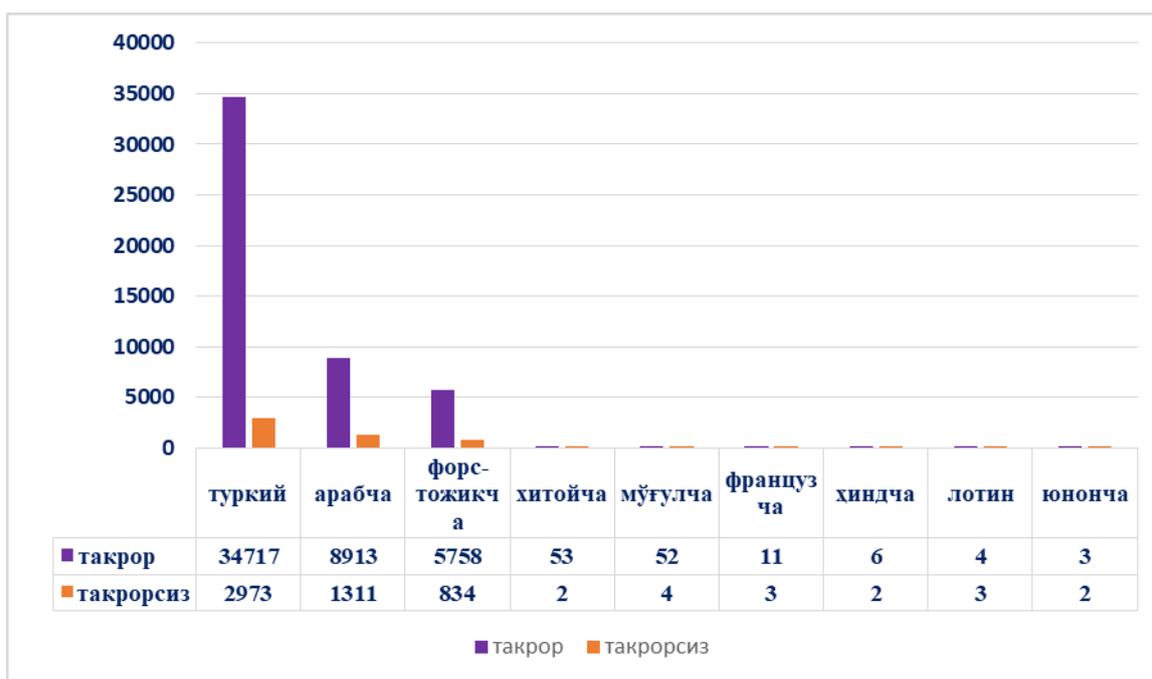
ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида танланган мавзунинг долзарблиги ва зарурати асослаб берилган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ҳамда предмети, фан ва технологиялар тараққиётининг

устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий этилиши, апробацияси, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг биринчи боби **“Меҳробдан чаён” асари лексикасининг тарихий-этимологик тадқиқи** га бағишланган. Бобнинг **“Меҳробдан чаён” асари лексикасининг статистик таҳлили** деб номланган биринчи параграфида асар лексикаси бўйича статистик маълумотлар берилди. Тилшуносликда статистик усулни қўллаш шунчаки мақсад эмас, балки тилнинг ниҳоятда мураккаб тузилиши, унинг амал қилиш сирларини билишда анъанавий усул билан биргаликда қўлланадиган воситадир¹⁰. Компьютернинг махсус дастурлари ёрдамида **“Меҳробдан чаён” асарининг электрон матни яратилди ҳамда алфавитли-частотали луғат тузилди.** Натижада асарда умумий сўзлар сони такрорлар билан – 53224, такрорларсиз – 5387 тани ташкил этиши аниқланди.

“Меҳробдан чаён” асари лексикасининг генетик таркиби қуйидаги диаграммада келтирилган:

Статистик таҳлил натижаси қуйидагиларга асосланилди:

1. Барча сўз туркумларига оид сўзлар (отлар бош келишик, феъллар инфинитив шаклида олинди).

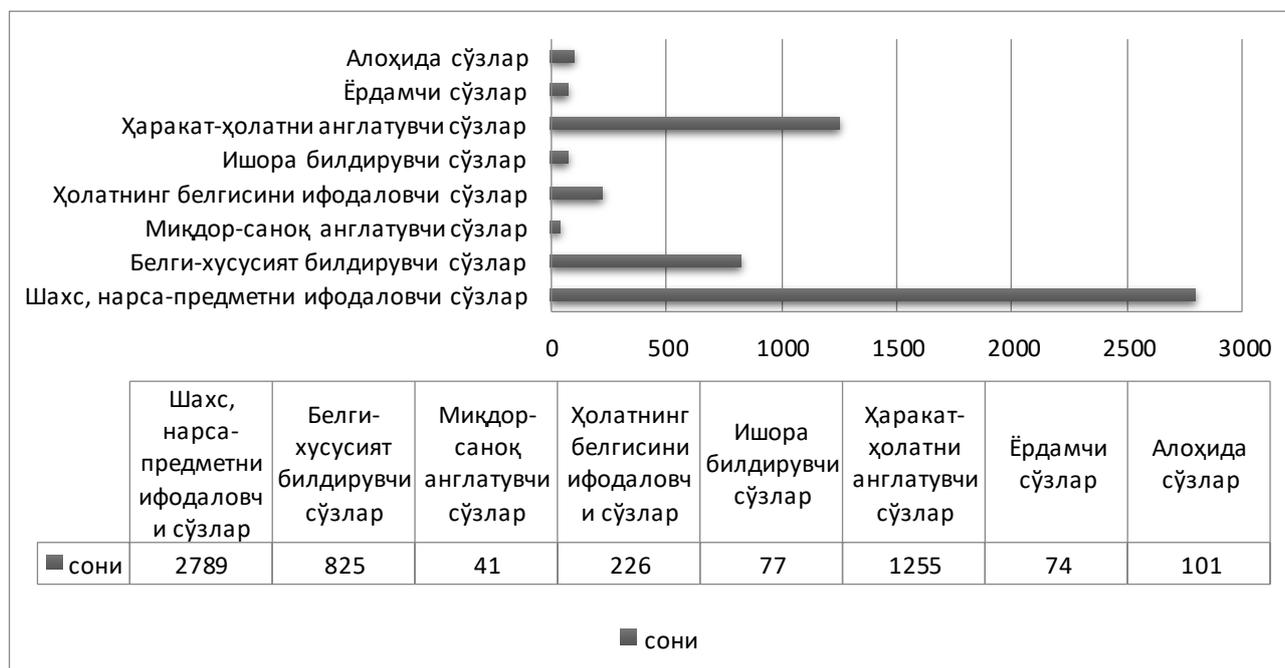
2. Қўшма сўзлар бир луғавий бирлик сифатида олинди.

3. Паремнологик, фразеологик бирликлар, изофали бирикмалар бир лексик бирликка тенг деб ҳисобланди.

Асарда туркий сўзлар 70,1%, арабий сўзлар 17,9%, форс-тожикча сўзлар 11,6% ва бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар 0,2 фоизни ташкил қилади. Демак, асар луғат таркибида туркий сўзлар асосий ўринни эгаллайди. Маиший лексика,

¹⁰ Ибрагимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи (“Девон”, “Мубаййин”, “Аруз”). Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 5.

инсон тана аъзолари, қавм-қариндошликка доир мавзувий гуруҳларда туркий сўзлар самарали қўлланилган. Арабча ва форс-тожикча сўзлар асосан диний, ижтимоий-сиёсий, таълим соҳаларида кенг ишлатилган.

“Ўз қатлам” деб номланувчи иккинчи параграфда туркий лексик бирликлар диахрон аспектда тадқиқ қилинади. Ўз қатлам деганда аслан шу тилники бўлган лексемалар ва шулар асосидаги ясалишлар, шунингдек, ўз аффикс билан бошқа тил сўзларидан ҳосил қилинган лексемалар тушунилади¹¹. Ўз қатламга оид сўзлар, бир томондан тилимизнинг умумий бойлигини намойиш қилса, иккинчи томондан, уларни тарихий ёдгорликлар тили билан солиштириш асосида тил тарихи учун қимматли бўлган хулосалар чиқаришга имкон беради¹². Шу боис, “Меҳробдан чаён” асарида фойдаланилган ўз қатламга оид лексемалар қуйидаги тартибда таснифланди: а) туб туркий сўзлар; б) туркий сўзлардан ясалган лексемалар; в) ўзлашмаларга туркий аффикслар ёки бирликлар қўшиш орқали ҳосил бўлган сўзлар.

Асар тилида умумий 2973 та туркий лексема мавжуд бўлиб, 2291 таси соф туркий, 540 таси арабча, 156 таси форс-тожикча ўзлашмаларга туркий воситалар қўшиш орқали ҳосил қилинган.

Туб туркий сўзлар. Туркий сўзларнинг қадимдан пайдо бўлгани, уларнинг бош асоси, яъни генетик манбаларининг кўҳналиги билан характерланади. Умумтуркий лексика генетик жиҳатдан барча туркий тиллар учун тааллуқли бўлса-да, улар негизида ҳар бир туркий тилда кейинчалик янги сўзлар ҳосил бўлиши мумкин¹³. *Эт* сўзи қадимги туркий тилда “гўшт”

¹¹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 173.

¹² Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 24.

¹³ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 57.

маъносини англаган. Дастлаб *ām / ʔm* тарзида талаффуз қилинган (ПДП,366; ДЛТ,1,70) ўша даврлардаёқ *ā / ʔ* унлиси *ə* унлисига алмашган (ДТС,186): *ām / ʔm > ʔm* (ЎТЭЛ,1,470). Эски ўзбек тилида ҳам *ʔm* (НАЛ,710) қайд этилган семада ифодаланган. Қодирий асарида *ʔt* “гўшт” ва “инсон териси, бадани” семаларида келтирилган: *Солиҳ махдумнинг жўмардлиги кўпинча йигирма пайса ʔtdан нарига ошмас* (МЧ,8); *Қизлардан тўрттаси Нозикни таъқиб ʔtdилар ва шарт-шурт бир-бирининг ялангоч ʔтига уришиб шартак олишдилар* (МЧ,197).

Асар тилида айрим туркий сўзлар ҳозирги ўзбек адабий тилига нисбатан семантик ўзгаришга учраган. Хусусан, бугунги кунда “бир жойдан бошқа жойга олиб бориладиган рўзғор буюмлари” мазмунини ифодаловчи *кўч* сўзи асарда “рафика, хотин” семасида келган: *Танисаларингиз керак, ўргулай, мен мирзо Султоналининг кўчлари бўламан* (МЧ,310).

Роман лексикасининг бугунги ўзбек шеваларига муносабати бўйича олиб борган кузатишларимиз асар тили билан шеваларда қўлланилган сўзлар ўртасида яқинлик ва баъзи фарқлар борлигини кўрсатди. Хусусан, *жевак* сўзи Жанубий Туркистон қарлуқлари шеvasида “чўнтак” (ЎХШЛ,102) маъносида ишлатилган, асарда эса хотин-қизларнинг бўйнига тақиладиган зийнат буюми мазмунида келган: *Меним учун бир зирак, Раънобонуга жевак, деса ойим не керак, юмма талар, тақсирим* (МЧ,37).

Туркий сўзлардан ясалган лексемалар. Асар лексемалари аффиксация, композиция усуллари ёрдамида вужудга келган.

а) аффиксация усули:

-*чи* аффикси касб-хунар, маълум бир машғулот билан шуғулланувчи шахсни ифодаловчи от ясайди: *бўёқчи, ямоқчи, темирчи, кенгашичи, кўмакчи;*

-*ли/-лик* аффикси ўзакдан англашилган нарсага эгаликни билдиради: *кўнгилли, булутлиқ, ёғлиқ, қўрқинчли, сурмалик ;*

-*ла* аффикси шахс ва нарса асосидан англашилган ҳолатни ифодалайди: *бигламоқ, бўғизламоқ, дамламоқ, кунчиламоқ, боғламоқ, бўғизламоқ, изламоқ, имламоқ, ишламоқ, қораламоқ, кўйламоқ;*

б) композиция усули: от: от+от: *белбоғ, сон+от: қирққиз, сифат+от: калтакесак; сифат: от+от: тоғюрак, от+сифат: бошьяланг, от+феъл: элказар; феъл: от, сифат, сон, равиш, тақлид+феъл (қилмоқ, бўлмоқ, ʔтмоқ): ёрдам қилмоқ, пишиқ бўлмоқ, бир бўлмоқ, жим бўлмоқ, гийқ ʔтмоқ; феъл+феъл: олиб келмоқ, олиб қайтмоқ, бориб кирмоқ, сотиб олмоқ.*

Ўзлашмалардан туркий қўшимча орқали ҳосил бўлган ясама сўзлар. Асар матнида 540 та арабча, 156 таси форс-тожикча ўзлашмаларга туркий воситалар қўшиш орқали ҳосил қилинган ясама сўзлар учрайди. Шунини таъкидлаш лозимки, уч тил унсуридан шаклланган ясама сўзлар ҳам мавжуд: форс-тожикча+арабча+туркийча қолипда тузилган сўзлар 3 та: *бе+маъни+лик, но+рози+лик, бе+маза+лик;* арабча+форс-тожикча+туркийча унсурлардан ташкил топган сўзлар 9 та: *вафо+дор+лик, қалам+каш+лик* ва ҳ.к.

Айтиш мумкинки, романда композиция усули орқали арабча ўзлашмали ясама сўзлар сони 232, форс-тожикча ўзлашмали ясама сўзлар сони эса 27

тани ташкил қилади. Ушбу бирликларнинг 98 фоизи феъл сўз туркумини шакллантиришга хизмат қилган.

Асарда арабча ва форс-тожикча ўзлашмаларга ясалган сўзлар талайгина:

1) аффиксация усули:

-лик/-лиқ/-лиғ аффикси ўзи қўшилган асосдан англашилган нарсага эгаликни ифодаловчи мавхум ҳамда фаолият-жараённи билдирувчи отларни ҳосил қилган:

а) арабча ўзлашмалар орқали ясалган сўзлар: *абаслик, аблахлик, маймунлик, мезонлик, мирзолик, фақирлик, фарзлик, хуфиялик, ятимлик;*

б) форс-тожикча ўзлашмалар ёрдамида ҳосил бўлган лексемалар: *аидишалик, дархонлик, домодлик, душманлик, жонбозлик, қаҳрамонлик, нодонлик.*

-сиз аффикси асосдан англашилган нарсага эга эмасликни англантиб, белги-хусусиятни ифодаловчи сифатларни ясайди:

а) арабча ўзлашмалар орқали ясалган сўзлар: *адабсиз, аҳамиятсиз, вазифасиз, давосиз, дараксиз, зарарсиз, иззатсиз, илмсиз, ҳиссиз* ва ҳ.к.;

б) форс-тожикча ўзлашмалар орқали шаклланган сўзлар: *андишасиз, бахтсиз, гуноҳсиз, гўштсиз, озорсиз, рангсиз, умидсиз, ҳушсиз* ва ҳ.к.

-лан аффикси асосдан англашилган иш, нарса, ҳолатни бажариш, юзага чиқариш маъносини билдиради:

а) арабча ўзлашмалар орқали ҳосил бўлган сўзлар: *адабланмоқ, завқланмоқ, кифояланмоқ, роҳатланмоқ, таажжубланмоқ,* ва ҳ.к.;

б) форс-тожикча ўзлашмалар орқали ясалган сўзлар: *жонланмоқ, зорланмоқ, сустанмоқ, умидланмоқ, ҳезланмоқ, шодланмоқ* ва ҳ.к.

2) композиция усули:

а) арабча ўзлашмалар орқали ясалган сўзлар: *авсат қилмоқ, адо қилмоқ, азл қилмоқ, афу этмоқ, амр қилмоқ, уҳда қилмоқ* ва ҳ.к.;

б) форс-тожикча ўзлашмалар орқали ҳосил бўлган сўзлар: *афсус қилмоқ, давара қилмоқ, даромат қилмоқ, маст бўлмоқ* ва ҳ.к.

Арабча ўзлашмалар. Тадқиқот манбасида такрорларсиз 1355 та арабча лексема мавжуд ҳамда ушбу бирликлар ижтимоий-сиёсий, диний, таълим, адабиётга доир истилоҳларни қамраб олади. Асар таркибидаги арабча ўзлашмаларни структур-грамматик жиҳатдан қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) соф арабча лексемалар: *авсат* – “ўрта, ўртача”, *адо* – “тубан, қуйи”, *азм* – “қасд, киришиш”, *афтодаҳол* – “тушкинлик”, *важҳ* – “сабаб, асос”;

б) қоришиқ, яъни арабча+форс-тожикча унсурлардан шаклланган сўзларнинг сони 64 та: *айб+она, харом+зода, мактаб+дор.* Форс-тожикча ва арабча шаклдаги сўзлар сони 28 та: *но+мағруб, бе+савоб, сер+такаллуф.*

“Меҳробдан чаён” асаридаги баъзи арабча ўзлашмалар ҳозирги ўзбек адабий тилида семантик ўзгаришларга учраган. Масалан, романда келтирилган *маърака* сўзи арабча *таъракат(un)* шаклига эга, *таъракат* -> *маърака*; *ъаракат* феълнинг “курашди” маъноси асосида (АРС,511) ясалган *таъракат(un)* ўрин отининг *-at(un)* қўшимчасини олган шакли бўлиб, араб тилида “кураш”, “жанг” мазмунига эга (ЎТЭЛ,II,255). Эски ўзбек тилида

“жанг майдони”, “йиғин”, “муҳораба”, “маросим” (АНАТИЛ,II,273) семаларини билдиради. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да ушбу лексеманинг қуйидаги маънолари кузатилади: 1) мотам маросимларининг йиғиндиси; 2) тўй, томоша муносабати билан бўладиган йиғин, маросим; 3) жанг майдони; жанг; 4) кўчма. Сиёсий ёки хўжалик аҳамиятига эга бўлган бирор ишни амалга ошириш учун ўтказиладиган ялпи ҳаракат (ЎТИЛ,II,566). Ушбу лексема асар тилида “жанг майдони”, “жанг” семаси келтирилган: *Тухмат ва бўҳтон хавфида маъракадан юз ўгуриш йигитларнинг иши бўлмас* (МЧ,61). Ҳозирги ўзбек адабий тилида “мотам маросимлари” ни ифодаловчи семемаси фаол ишлатилади.

Асар лексикасида айрим арабча сўзлар семантик ўзгаришлар билан берилган. *Сўфи* лексемаси арабча ўзлашма бўлиб, асли “жундан кийим кийган одам”¹⁴, “тақводор”, “тасаввуф тариқатига кирган”; “юлдузлар” (АНАТИЛ,III,142) маъноларини билдирса, асарда “азон айтувчи”, “кишиларни намозга чақирувчи” мазмунини ифодалайди: *Улар чиқиб кеткандан сўнг сўфи шамъни ўчирди, бошқалар масжиддан тарқадилар* (МЧ,256).

Форс-тожикча ўзлашмалар. Ўрганилаётган манбада форсий ўзлашмалар сони 834 тани ташкил этиб, улар ижтимоий-сиёсий, қурилиш, маиший лексикаларни ифодалашда фаол иштирок этган. Романда айрим форс-тожикча ўзлашмалар бугунги кунда семантик ўзгаришларга учраганига гувоҳ бўлдик. Хусусан, форс-тожикча *оҳор* ўзлашмаси “крахмал”, “газламага пардоз бериш” (ЎТЭЛ,III,179) маъноларини билдириб, ип, газлама ёки кийимга пардоз бериш, қотириш учун ишлатиладиган модда (ЎТИЛ,III,196) саналади. Асарда бўзчиликка оид “крахмал” мазмунини ифодаловчи термин сифатида келтирилади: *Сафар бўзчининг бир кечлик ишига бир оҳор мўлжал бўлиб, қора чароғнинг мойи ҳам соат вазифасини ўтар эди* (МЧ,259). Ҳозирги кунда *оҳор* сўзининг семантикаси ўзгарган бўлиб, “янги”, “ишлатилмаган” каби маъноларни англатади. Хусусан, *оҳори тўкилмаган* ибораси айни шу семани беради.

Асар тилида баъзи форсий ўзлашмаларнинг асл семаси ўзгарган шаклда қўлланган. *Сипориш* сўзи форсча “топширик”, “вазифа”, “кафолат”, “ўғит” каби маъноларни билдириб, XIV-XV асрларда “ҳол-аҳвол сўраш”, “ҳурмат”, “меҳрибонлик қилмоқ” (АНАТИЛ,III,86) каби семемаларни англатган. Қодирий асарида ушбу сўзнинг семантик даражаси ўзгарган: *Махдум уламо амалдор ва гайрилардан шунинг каби сипоришларни тўрт-беш соатдан бери қабул қила-қила жуда мияси суюлган эди* (МЧ,131). Кўринадики, ўзлашма роман матнида юқорида келтирилган семаларни ифодаламайди, балки “илтимос” маъносида қўлланмоқда.

Бошқа тиллардан ўзлашган лексемалар. “Меҳробдан чаён” романида арабча ва форс-тожикча ўзлашмалардан ташқари 4 та мўғулча, 3 та французча, 3 та лотинча, 2 та хитойча, 2 та ҳиндча, 2 та юнонча сўзлар кузатилади. Маълумки, туркий билан мўғул халқларининг алоқалари узок даврни ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам роман матнида ижтимоий-сиёсий

¹⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 122.

лексика билан боғлиқ мўғул тилидан ўзлашган сўзлар кўзга ташланади. Чунончи, *шиговул/шаговул* – мўғулча *sigaul* сўзининг ўзлаштирилган шакли бўлиб¹⁵, Бухоро ва Хива хонликларида элчиларни кутиб олиш, уларни хон хузурига олиб кириш, саройдаги қабул маросимларини бошқариш ва назорат қилиш билан шуғулланган мансабдор шахс (ЎТИЛ,IV,586). Диахрон нуқтаи назардан эски ўзбек тилида *-вул (-в+ул)* аффикси иштирокида бир қанча лексемалар ясалган. Алишер Навоий уқтиришича, *-вул* аффикси ҳарбий ва сарой хизматчилари лавозимига эга бўлган шахсларни ифодаловчи лексемаларни ҳосил қилади: ...*Салотиннинг хоҳ разм асбоби учун ва хоҳ базм жиҳати учун муътабардур, андоққи, ... ва қоровул, сўзовул, патовул, китновул, ясовул, баковул, шиговул, дақавулким, алар мундин улвийдурлар*¹⁶. Ҳ.Дадабоевнинг фикрича, *-(в)ул* туркий ва мўғул тиллари учун умумий аффикс ҳамда қадимги ва эски туркий тилда учрамайди, мазкур аффикс эски ўзбек тилида, асосан, ҳарбий терминларни шакллантирувчи қўшимча сифатида келтиради¹⁷. Кўкон хонлигида элчилар ва чопарларни хон хузурига бошлаб кирувчи мансаб эгасига нисбатан ушбу истилоҳ ишлатилган. Асарда ўзлашманинг фонетик ўзгаришга учраган *шогобул/шоговул* шакллари учрайди: *Домла Бурҳон махдумнинг бўлса, шогобул домла билан оралари бузуқ; агар хон ёрлиғни унинг исмига буюрганда ҳам шоговул домла ёзмас эди* (МЧ,143).

Муаллиф ўша давр учун неологизм бўлган *жилетка* лексемасидан фойдаланган. *Жилетка* французча сўз бўлиб, “енгсиз камзул, нимча” (ЎТИЛ,II,86) маъносини билдириб, асарда *желатка* тарзида келган: *Уларнинг ясанига келганда, юқоридаги канизларда кўрилгандек — қизил шол кўйлак, сариғ гуллик қизил шол рўймол, шувамотос ёки адрас желатка эди* (МЧ,189). Ҳозирги ўзбек адабий тилида *нимча* (ЎТИЛ,III,42), Бухоро шеvasида *калтача* (ЎХШЛ,137) шаклида қўлланилади.

Диссертациянинг иккинчи боби “**Мехробдан чаён**” асари лексикасининг **функционал-семантик таҳлили**” деб номланади. Функционал-семантик майдон термини майдон тушунчасининг лисоний ҳодиса эканлигига ишора қилиш билан бирга, унинг моҳиятини ҳам ўзида нисбатан тўлиқроқ акс эттиради¹⁸. Бадиий асар лексикаси кўлами, қўлланган лексик бирликларнинг камрови нуқтаи назардан қуйидаги семантик гуруҳларни ўз ичига олади:

- 1) антропонимлар: *Анвар, Раъно, Қамбар, Ойнисохон, Тўхтабиби;*
- 2) топонимлар: *Ҳўқанд (Қўқанд), Бахмалбоф, Олтиариқ, Фишткўприк;*
- 3) этнонимлар: *ўзбек, туркий, уйгур, қашғар, қипчоқ, ҳабаш, қирғиз;*
- 4) фитонимлар: *бинафша, зарча, лола, райҳон, раъно, терак, чечак;*
- 5) зоонимлар: *арслон, будана, байтал, бузоқ, илон, ит, от, ҳўкуз, чаён;*

¹⁵ Дадабоев Ҳ. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 6. – Тошкент, 1986. – Б. 34.

¹⁶ Мўминова О. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. – Тошкент: Алоқачи, 2009. – Б. 87.

¹⁷ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке // Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент, 1990. – С. 75.

¹⁸ Элмурадова Л. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 26.

- 6) гидронимлар: *ариқ, узанги, кўл, дарё*;
- 7) теонимлар: *илоҳ, ибодат, калима, намоз, закот, фарз, оят, ҳадис*;
- 8) астронимлар: *кўк, қуёш, ой, юлдуз*;
- 9) маъдан номлари: *ёқут, жавоҳир, зумурад, кумуш, симоб, темир*;
- 10) ижтимоий-сиёсий терминлар: *хон, ҳукмдор, валиаҳд, сарой, ўрда*;
- 11) ҳарбий терминлар: *муҳофиз, саркарда, маърака, уруш, қилич, тиг*;
- 12) қавм-қариндошлик терминлари: *ота, она, ака, ога, ука, опа, куёв*;
- 13) инсон тана аъзолари номлари: *бармоқ, бел, бош, бўғиз, илик, ирин*;
- 14) маиший лексика: *бешик, бўғжам, булоқи, ўчоқ, қозон, кашкул*;
- 15) қурилиш лексикаси: *бўсага, ёғоч, тирқиш, туйнук, тўсин*;
- 16) молия-солиқ терминлари: *келим, чиқим, таноб, маош, сармоя*;
- 17) мато номлари: *адрас, бўз, банорас, беқасам, хонатлас, бахмал*;
- 18) таълим-тарбия билан боғлиқ истилоҳлар: *ёзув, ҳисоб, ҳуснихат*;
- 19) адабиёт билан боғлиқ истилоҳлар: *байт, мисра, назм, рубоиёт*;
- 20) озиқ-овқат номлари: *атала, бўғирсоқ, жаз, қайла, қўғурма, убра*;
- 21) ичимлик ва ичкилик номлари: *сув, сут, чой, май*;
- 22) вақт тушунчасини ифодаловчи сўзлар: *давр, замон, йил, кўклам*;
- 23) табиат ҳодисаларини билдирувчи сўзлар: *ел, ёмғур, изгирик, қор*;
- 24) ранг-тус билдирувчи сўзлар: *гунгурт, зангор, зафар, қора, малла*;
- 25) ҳисоб сўзлари: *ботмон, қадоқ, пайса, газ, қадам, қарич, қулоч*;
- 26) ўрин-жой номлари: *боғ, бозор, гор, диёр, жар, кўча, қир, маҳалла*;
- 27) мавҳум тушунча билан боғлиқ сўзлар: *қўрқунч, суйинч, саросима*;
- 28) ҳаракат-ҳолатни ифодаловчи лексикалар: *букмоқ, бормоқ, жўнамоқ, кезинмоқ, қайирмоқ, қоқмоқ, қочмоқ, қўзгалмоқ, гингишмоқ*.

Бобда ушбу семантик гуруҳларнинг асарда қўлланиш даражасига қараб ижтимоий-сиёсий, маиший, молия-солиқ тизимига доир лексика, антропоним, топоним, этноним, қавм-қариндошлик терминлари, таълим-тарбияга оид истилоҳлар каби фаслларга ажратилиб, мазкур лексик қатламга доир сўзлар диахрон аспектда таҳлил қилинди. Хусусан, ижтимоий-сиёсий терминлар доирасида таҳлил қилинган *доя* форс-тожикча ўзлашмаси Навоий асарларида “энага” (АНАТИЛ, I, 507) маъносини билдирса, Қодирий асарида икки хил семемада кўзга ташланади: 1) тўлғоқдаги аёлларни туғдирувчи хотин, энага, акушерка: *Онаси ўз ёнига доя чақириб такаллуфланмади, тўнғуч қизи Нодиранинг кўмагида туғди* (МЧ, 66); 2) гўдакларни тарбияловчи, сарой хизматидаги аёл: *Бу ҳавлида хоннинг суюкли хотинлари ўзларига хос доя, чевар, канизлар ва қуллари билан турар эдилар* (МЧ, 182). Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса бу лексема нофаоллашган, семантик маъно торайишига учраган.

Маиший лексика доирасига кирувчи *рўмол* форс-тожикчада “юз” маъносини англатадиган *рў* оти билан (ТЖРС, 331) “бисотдаги нарсалар” маъносини билдирувчи арабча *мол* отидан (АРС, 774) сўзларидан шаклланган бўлиб, аёл-қизлар бошига ўрайдиган матодан таркиб топган буюм ҳисобланади (ЎТЭЛ, II, 203). Эски туркий ва эски ўзбек тилида қайд этилган маънони *бўрўнчўк, сарағуч* (ДЛТ, I, 467, 449), *бурунчак/буранчак, ёғлиқ* (НАЛ, 137, 213) каби лексемалар ифодалаган. Асар тилида *рўмол* сўзининг

икки хил семемасини учратишимиз мумкин: 1) бошга ўраладиган буюм: *Раъно Анварнинг қаршисига ўлтурди, ўлтуруши билан кучлик шамол юриб, бошидаги рўймолини учурди* (МЧ,156); 2) юз-кўзни, бурунни артиш учун мўлжалланган буюм, дастрўмолча: *Салласини чиқариб ёстиқнинг устига ташлади ва рўймоли билан манглайдаги терларини артиб, ўзини елтиди* (МЧ,52). Шунингдек, *рўмол сўзи билан бирга атлас парчаси бирикмаси эквивалент сифатида ишлатилган: Ҳар замон титраб, учиб кетишга ҳозир турган бошидаги сариг атлас парчасини (рўймолни) бир қўли билан босиб ушлаган эди* (МЧ,92).

Асарда хонлик ижтимоий-сиёсий ҳаётида маълум бир амалдорларга солиқлардан озод этиш учун *дархонлик қоғози* берилган: *Моҳонадан ташқари солиқлардан ҳам дархонлик қоғози олди. Солиқлардан дархонлик махдумднинг рўзгорига катта енгиллик эди* (МЧ,83). Мўғулча ўзлашма *дархон* сўзи “темирчи”, “озод киши” маъноларни билдириб, солиқдан ва ҳар қандай мажбуриятлардан озод қилинган; имтиёзли, дахлсиз (ЎТИЛ, I, 569) маъноларни англатган. Дархонлик қоғози қабила, уруғ ёки мансабдор шахсларнинг хонликлар давридаги солиқлардан озод қилиш имтиёз қоғози эди¹⁹. Романда эса Солиҳ махдум оиласига дархонлик қоғозининг берилиш сабаби мирзо Анварнинг бош муншийлик лавозими билан боғлиқдир.

“Меҳробдан чаён” асари лексикасининг семантик-стилистик хусусиятлари бағишланган учинчи бобнинг биринчи параграфи *“Полисемиянинг ифодаланиши”* деб номланиб, унда кўп маънолилиқ, сўзнинг маъно кенгайиш ҳамда маъно торайиш жараёнлари таҳлил қилинган. Жумладан, *қора* сўзининг “тўқ ранг” маъноси қадимги туркий тил, ҳозирги ўзбек адабий тил, тадқиқот объектида ҳам доминант семема ҳисобланади: *Махдумга кутулмаган равишда меҳрибон муомала қилгучи бу ўрдалиқ қирқ ёшлар, чамасида, узун бўйлиқ, қора узун соқоллиқ, симоби салласининг пешини туширган қорача туслик бир йигит эди* (МЧ,39). Бундан ташқари *қора* сўзининг асарда полисемантик маънолари ҳам учрайди:

1) вақтга нисбатан қийин давр мазмунида келган: *Салтанати хонлиқ истибдодининг аччиғ зулм ва таъаддиларининг жонсўз қора саҳифаларини ташкил этадир* (МЧ,162);

2) кучли, куруқ совуқ семемасини ифодалайди: *Қишининг охирги кунлари кўчада қора совуқ билан изгириқ юрар эди* (МЧ,319);

3) дард, алам маъносида қўлланган: *Кажрафтор фалак уни ҳам бағрида қора доғи билан ўрда томонга қараб судрар эди* (МЧ,320);

4) ёмон, зулмкор семемаларини билдиради: *Мазкур қора кучларга қарши тубан синф камбағаллар, уларнинг хонлиқ тузилишига қора куч уламо алайҳига чиқиши, меҳнаткаш камбағалларнинг ахлоқи, сажияси, оиласи турмиши ва бир-бирига алоқаси* (МЧ,5).

Сўз маъноларининг ўзгариши хилма-хил ва мураккаб жараён ҳисобланади. Лексема маъносининг торайиши, кенгайиши ва янги сема касб этиши узок давр маҳсулидир²⁰. Хусусан, *қот*- феъли Кошғарий луғатида

¹⁹ <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola/>

²⁰ Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузий” лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 166.

қатиндi – кучли бўлди; аралашди (ДЛТ,II,180), Навоий асарларида “музламоқ”, “аралашмоқ” (АНАТИЛ,IV,68) семаларида келган. Мазкур сўз асар тили 14 ўринда 9 маънода қўлланган:

1) қаттиқ бўлмоқ: *Раъно онасининг сўзи билан қутидан беш-олти дона нон олиб, дадасининг қўлига берди. Дарҳақиқат, бир-бирига ўхшамаган нонлар тарашидек қотиб қолган эдилар* (МЧ,129);

2) қимирлаш, ҳаракатланиш хусусиятини йўқотмоқ: *Худоёр ҳузурига кирадиган эшикнинг икки ёнида ойболта кўтарган икки жаллод сурат каби қотқанлар* (МЧ,119);

3) кўркув, ҳайрат ва бошқа сабаб билан ҳаракатини тўхтатиб, қимир этмаган ҳолда бўлмоқ: *Анвар яна ўша сўзини такрорлади, Қобилбой энди бироз орқасига қочиб кўзини катта очди ва бир неча вақт қотиб турди* (МЧ,373);

4) ҳаракатсиз, ривожланишсиз ҳолда бўлмоқ: *Мирзо Анварга ошиқ бўлган экансан, Нозик. Нозик ҳамон қотиб турар эди* (МЧ,203);

5) қаттиқ совқотмоқ, тўнгмоқ, музламоқ: *Совуққа қотқан кўринасиз, тақсир... Гулханмиз бор* (МЧ,243);

6) тўхтовсиз, қаттиқ кулмоқ: *Чўлоқ қуш кўкда учиб чарчагандан кейин дарахтга қўнолмайди, аммо ерга тушса, мушук еб қўяди, – деди Раъно ва кулиб қотиб қолди* (МЧ,278);

7) қаттиқ уйқуга кетмоқ: *Кун чошқоқдан ошиб, Чорсуда халқ гола-говирини бошланса ҳам, шундаги бўш дўконларнинг бирида уч нафар йигит ҳануз донг қотиб ухлар эди* (МЧ,356);

8) айтмоқ: *Анвар Нигоройимга раҳмат айтиб, тўйганини сўзлади ва қўл артар экан чақалоққа гап қотди* (МЧ,219);

9) “аралашмоқ”: *Шу чоққача олов кавлаб, жим ўлтурган Тойир ака сўзга қотишти* (МЧ,250).

“Кўчим ва унинг турлари” деб номланган иккинчи параграфда асар матнидаги метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон ҳодисалари таҳлил қилинди. Н.Маҳмудов метафорани дунёни билишнинг энг қудратли қуролларидан бири деб таъкидлайди²¹. Асардаги метафоралар қайси сема асосида кўчимни ҳосил қилганлигини компонент таҳлил методи воситасида тадқиқ қилинган. Чунончи, *Шубҳа ичида қизарган муҳаббат* (МЧ,146). Бу жумлада метафорик ифода *қизарган* сўзи орқали шакллантирилган. Метафораланаётган сўз – *муҳаббат*. Бу кўчим ҳодиса (муҳаббат) нинг белги (қизарган) сини ифодалагани учун белги воситасидаги метафорик кўчим саналади. *Қизарган* сўзининг қайси семаси кўчимга асос бўлганини кузатамиз:

1) қизил, алвон ранг;	} қизарган
2) уялиш, ийманиш ҳолати;	
3) етилмоқ, пишмоқ.	

Қизарган сўзи феълнинг белги-хусусиятни ифодаловчи сифатдош шаклидир. Маълумки, *қизармоқ* феълининг пишиш, маромига етиб

²¹ Маҳмудов Н. Термин, образли сўз, метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 4. – Тошкент, 2013. – Б. 5.

шаклланиш каби семалари мавжуд, муҳаббатнинг қизарган сўзи билан боғлиқлиги айна охирги сема негизида пайдо бўлган.

Шунингдек, асарда метафорик сўз билан ифодаланган кўчимлар ҳам мавжуд: *Ўлим сари қулиб келгучи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди* (МЧ,375). Арслон сўзининг “жасур”, “қатъиятли” маънолари асар персонажи Анварга нисбатан қўлланмоқда. *Сизга қарши қаттиг қутурган икки итимиз бор эди, энди учунчисини ўзингиз келтирганга ўхшайсиз* (МЧ,242). Мазкур гап Султонали томонидан айтилган бўлиб, *ит* метафораси орқали Шаҳодат муфти, Калоншоҳ мирзо, Абдурахмон каби персонажлар назарда тутилмоқда. Метафора *ит* сўзининг “очкўзлик”, “пасткашлик” каби салбий семалари воситасида шаклланган. Муаллиф *Зулм ўчоғи* (МЧ,161) сарлавҳаси ёрдамида хоннинг амалга оширган ишлари, зулм макони эканлиги, ўчоқнинг “қуйдириш”, “жизғанақ қилиш” семалари метафора асосида ҳосил бўлган. Асарда метафорик кўчимлар ибораларни шакллантиришда ҳам кенг қўлланган. *Кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, – деди Сафар бўзчи, – бизлар бўлсақ, тўрт кундан бери шайтонни апичлаб юруймиз* (МЧ,136). Ушбу парчадаги *шайтонни апичлаб юриш* бирикмаси кенгайган метафора шаклида бўлиб, шайтоннинг “нифоқ солиш” семаси асосида юзага келган. *Ўлим яғмоғари келиб узди* ибораси таркибидаги *яғмо* сўзи эски ўзбек тилида “талон-тарож”, “бузғунлик” (ЎТИЛ, V, 131) маъносида қўлланилган. Мазкур ибора Азроил фариштага ишора қилувчи муаллифга хос фраземадир: *Бир кун орадаги дўстлик риштасини ўлим яғмоғари келиб узди* (МЧ,77). Ушбу ибора *жон бермоқ, охирги йўлга кузатмоқ, тупроққа топширмоқ, туз-насибаси узилмоқ, жонини жабборга топширмоқ, вақти-куни битмоқ* фраземаларига семантик жиҳатдан жуда яқин.

Метонимия усулида шакллантирувчи ва ҳосила маъно денотатлари ўртасидаги алоқадорлик эътиборга олинса, синекдохада асос ва ҳосила маъно денотатларининг бири бутун, иккинчиси бўлак бўлиши назарда тутилади²². *Ўз уйида бир нонхўр ортиши маҳдумга, албатта, ёқмас эди* (МЧ,73). Ушбу жумлада *нонхўр* сўзи “одам” маъносини ўзида англатади ва метонимия кўчимини шакллантирган. *Ортиқча такаллуфни Шаҳидбекнинг ўзи қабул қилса ҳам, гўшти қабул қилмас эди* (МЧ,52). Асарда ушбу қаҳрамон семиз, бесўнақай тарзда тасвирланган. *Гўшти қабул қилмасди* бирикмасидаги *гўшт* сўзи “инсон танаси” мазмунини билдиради, яъни қисм ва бутун муносабати орқали ифодаланган.

Киноя-ирония (юнонча) зимдан кулиш, кесатиш бўлиб, бадий матндаги инкор этиш усулларидан биридир. Бунда жиддий ҳолда гапирилган сўзлар ўз асл маъносига қарама-қарши маънода қўлланилади ва бирор шахс, унинг хатти-ҳаракати ёки ҳодиса устидан кесатиб, масхараомуз кулинади²³. Хусусан, *Ўчадирган чароғ ёрқин ўчадир, мақоли каби Туркистон хонларида сийрак кўрилган бу маъмуриятпарварлик, бизга қолса, шу омиллардан*

²² Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – Б. 10.

²³ Джалалова Л. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 99.

тузилган ва бунда самимий ҳеч нарса йўқ эди. (МЧ,165). Бу микромаатнда муаллиф Худоёрхоннинг қурилиш ишларига халқни қийнаш ҳисобига киришгани, аслида бу фаолият халқ манфаати учун эмас, бошқа рус халқига маъмуриятпарвар ҳукмдор сифатида ўзини кўрсатишга қаратилган ҳаракатини танқид қилади. *Ўчадирган чароғ ёрқин ўчадир* мақоли эса бевосита Худоёрхоннинг яқин келажақда ҳукуматдан ағдарилишини билдирувчи яширин қочиримли ирония, сарказм шаклида намоён бўлмоқда.

Оксюморон – юнонча сўз бўлиб, бир-бирига мос келмайдиган икки лексик бирликнинг уйғунлашувини англатади. Оксюморон ҳодисасининг белгиланишида унинг компонентлари ўртасидаги қарама-қаршилик бирламчи аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳолатда уларнинг антонимик талабларга жавоб бериш-бермаслиги муҳим эмас. Шунга кўра таъкидлаш керакки, оксюморон антонимик эмас, антисемик бирликлар асосида ҳосил бўладиган стилистик фигурадир²⁴. Асар персонажи Самад бўқоқни муаллиф *ширин сўз гийбатчи* деб таърифлайди: *Булардан биринчи муҳтарам шу масжиднинг ёш имом ва хатиби Абдураҳмон домла жаноблари бўлиб, иккинчиси маҳалланинг ширин сўз гийбатчиларидан Самад бўқоқ, учунчиси масжиднинг муаззини Шукур сўфи эди* (МЧ,97). Ушбу бирикмада *ширин сўз* хушмуомалаликни ифодалаб, ўзида ижобий баҳони мужассам этади. *Гийбатчи* сўзи эса ифво тарқатувчи мазмунини англатиб, унда салбий муносабат мавжуд. Айни бир бирикмада икки қарама-қарши бирликнинг учраши оксюморонни юзага келтирган.

“Лексемаларнинг семантик-парадигмадик муносабатлари” деб номланувчи охириги параграфда сўзлар орасидаги омонимия, синонимия, антонимия муносабатлари таҳлил қилинган. “Қиз чиқарувчига куёв томонидан бериладиган нарса ва пул” (ЎТОИЛ,178) мазмунидаги *қалин I* омонимияси “ён кўлами нормадан ортиқ, юпқанинг акси” (ЎТОИЛ,178) маъносини англатувчи сўзлар ўзаро омонимликни юзага келтирган: *Яна бир мунча фикрланиб ўлтургандан кейин кўз ўнгига қалин учун бериладирган бир саноч олтин, эл қошидаги обрў, энг охирда Худоёрнинг тахт вориси бўлган хонзода келиб кечдилар* (МЧ,290); *Хужранинг тўрдаги тоқчасига беш-олти дона қалин муқовалиқ китоблар терилган* (МЧ,338).

Кенгаши-чириши-суҳбат сўзлари “ўзаро гаплашиш” маъносидаги синонимик парадигмани ҳосил қилган. *Кенгаши* сўзи “маслаҳатлашиш” семасини билдирса-да, *суҳбат*, *гап-сўз* мазмунини ҳам ифодалаган: *Гулшан билан етти қиз ошқа ўлтурдилар, кенгаши-пенгаши бўлмади, хуфтандан кейин уйлардаги қизлар бирин-бирин катта танобийга йиғила бошладилар* (МЧ,192). *Чириши* сўзининг “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “микроорганизмлар таъсири натижасида бузилиш, айниш ҳодисаси, жараёни” ҳамда “иш, суҳбатни, ўтиришни бузмок; битган, бўлиб турган ишни йўқ қилмок” (ЎТИЛ,IV,494) каби маънолари келтирилган. Ўрганилаётган асар тилида “суҳбат” маъносини ифодалаган: *Ул ўзининг шу тўғрилиги соясида ҳаммиша анови мирзоларнинг ишига билоқасд халал бериб, чиришни бузуб турар, ҳам шу ва бошқача сабаблардан уларнинг адоватига*

²⁴ Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 21.

яхшигина ҳадаф бўлган эди (МЧ,90); Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг *суҳбати* кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишка қаради (МЧ,238).

Туллак сўзининг денотатив маъноси “бултурги, қари (икки, уч йиллик), туллаган, туллаб чиққан (паррандалар хақида)” (ЎТИЛ,IV,186) мазмунларни ифодалаб, асарда коннотатив маъно, яъни “айёр”, “маккор” каби семемада келган: *Мулла Абдурахмон аҳмоқ эмас, кўб иш кўрган туллак энди фақат унинг душманлик тарафи қолди* (МЧ,249). Зикр этилган жумлада туллак ва аҳмоқ зидлиги контекстуал антонимликни шакллантирган.

ХУЛОСА

1. Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романи сўз бойлиги лингвостатистик жиҳатдан илк марта тадқиқ қилинди. Натижада асарда акс этган 5387 сўзнинг 2988 таси туркий, 1335 таси арабча, 834 таси форс-тожикча, 4 таси мўғулча, 3 таси французча, 3 таси лотинча, 2 таси юнонча, 2 таси хитойча, 2 таси ҳиндча сўзлардан иборат эканлиги аниқланди. Романда қўлланган лексик бирликларнинг 70,1 фоизи туркий, 17,9 фоизи арабча, 11,6 фоизи форс-тожикча ва 0,2 фоизини бошқа тиллардан ўзлашган сўзлар ташкил қилади. Туркий лексемаларнинг асосий мавқега эга эканлиги Абдулла Қодирийнинг она тили сўз бойлигига бўлган муносабати, асар воқеалари тасвирланган даврда ўз қатламнинг тутган ўрнини белгилашга имкон яратади.

2. Асарда жами 2789 та от сўз туркумига лексемалар қўлланган бўлиб, шундан 2539 таси турдош от, 250 таси атоқли отлар ҳисобланади. 2539 та турдош отдан 2290 таси туб сўз, 249 таси ясама лексема саналади. 250 та ономастик бирликдан 206 таси антропоним, 37 таси топоним, 7 таси асар номи ҳамда 39 таси изофали бирикма саналади. Шунингдек, ўрганилаётган манбада 825 та сифат, 41 та сон, 226 та равиш, 1255 феъл, 77 та олмош, 73 та ёрдамчи сўз, 101 та алоҳида сўзлар иштирок этган.

3. Статистик таҳлилга кўра асардаги 40,8 фоиз лексик бирлик от сўз туркумига тегишли экани маълум бўлди. Шундай бўлса-да, энг юқори частотали сўзлар олмошлар ҳисобланади. Шу билан бирга, тадқиқ қилинаётган асар матнида такрорларсиз сон, олмош сўз туркумига оид лексемалар кам қатнашган.

4. Туб туркий сўзларни гнеологик жиҳатдан қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек тили билан қиёсий ўрганиш натижалари умумий хусусиятлар билан бирга фарқли томонлар борлигини кўрсатди. Бу тафовутлар аслида уларни айирувчи эмас, балки яқинлигини далилловчи фарқлар ҳисобланади.

5. Асар тилида туркий ҳамда ўзлашма бирликлардан янги сўзлар шаклланишида от ясовчи *-лик/-лик/-лиг*, *-чи*, сифат ясовчи *-ли/-лик*, *-сиз* ва феъл ясовчи *-ла* аффикслари фаол қўлланган. Шунингдек, туркий сўзлардан ясалмалар ҳосил қилишда от, сифат, феъл сўз туркумларига оид лексемалардан самарали фойдаланилган. Ўзлашма сўзларни шакллантиришда аффиксация усули барча сўз туркумлари учун сермаҳсул ҳисобланса, композиция усули феълларни ҳосил қилишда кўзга ташланади.

6. Роман лексикасини 28 та мавзувий гуруҳларга таснифлаб таҳлил қилиш жараёнида шу нарса аниқ бўлдики, уларда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига доир тушунчаларни акс эттирувчи лексик бирликлар қамраб олинган: ижтимоий-сиёсий, маиший, молия-солиқ лексикалари, антропонимлар, топонимлар, этнонимлар, қавм-қариндошни билдирувчи сўзлар, таълим-тарбияни ифодаловчи истилоҳлар каби. Асар тилида энг салмоқли ўрин тутган гуруҳ ижтимоий-сиёсий лексика бўлиб, буни воқеалар ривожини, даври, сиёсий жараёнлар, маданий-маиший ҳаётдаги ўзгаришлар натижаси сифатида баҳолаш лозим.

7. “Меҳробдан чаён” асари лексик қатламида ижтимоий-сиёсий лексика – 194, маиший лексика – 141, антропонимлар – 206, топонимлар – 37, этнонимлар – 14, қавм-қариндош лексикаси – 39, молия – солиқ тизимига оид сўзлар – 32 тани ташкил қилади. Танланган манба тарихий асар бўлгани учун антропонимларнинг 50 фоизини тарихий шахслар исми ташкил қилади. Изланиш ёрдамида муаллиф асар қаҳрамонларини номлашда образнинг характери, белги-хусусияти, ижтимоий-маиший ҳаётини инобатга олганига гувоҳ бўлдик.

8. Роман сўз бойлигида полисемантик лексемалар ўз ўрнида истифода этилган. Лексик маънонинг ўзгариши узоқ давом этадиган жараён бўлиб, ҳар бир тилда ўзининг ички қонуниятларига мувофиқ ҳолда кечади. “Меҳробдан чаён” асарида маъно ўзгариши икки тури кузатилади: а) семантик жиҳатдан маъноси кенгайган сўзлар; б) маъно торайишига учраган лексемалар. Асар луғат таркибида кузатилган маъно торайиши ҳодисаси натижасида вужудга келган сўзлар жамият тараққиётининг маҳсули бўлиб, у асосан, кўп маъноли сўзларнинг моносемантикка қараб силжиши, улар англатган маънонинг ўз ва ўзлашма қатламларга доир бошқа лексемалар томонидан ифодаланиши натижасида юз берган бўлса, маъно кенгайиши ҳодисаси бир семали ҳамда полисемантик сўзлар маъно структурасининг кенгайиши, турли янги семаларнинг шаклланиши, кўчма маъноларнинг ривожланиши оқибатида юзага келган. Бундан ташқари, қадимги туркий тил ва эски туркий тилнинг илк манбаларида қўлланилган баъзи лексемаларнинг роман тилида бутунлай бошқа маънода қўлланилиши ёзувчи услубининг ўзига хослигидан дарак беради.

9. Тадқиқот объектида кўчимнинг метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон турлари таҳлил қилинган ва ушбу ҳодисалар, ўз навбатида, бадиий асарда образлиқ, экспрессивлик, эмоционалликни оширишга хизмат қилган. Илмий изланиш жараёнида кўчимнинг метонимия, синекдоха турларига нисбатан метафора тури самарали қўлланилгани маълум бўлди.

10. Асар луғат фондида (от+от, феъл+феъл), (от+равиш, от+сифат, от+сон, от+феъл, равиш+феъл) типдаги омоним сўзлар фаол ишлатилганлиги аниқланди. Бу эса, ўз навбатида, омонимиянинг нафақат тарихий, шунингдек замонавий ҳодиса сифатида анча тараққий этганини кўрсатади. Айни пайтда, роман луғат қатламида лексик-семантик бирликлар билан бирга матн ичидагина функционал-семантик вазифани бажарган

синоним ва антонимлар ҳам талайгина. Айтиш керакки, функционал-семантик синонимлар бевосита кўчимлар воситасида юзага келган.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 AT TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE
UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE NAMED AFTER
ALISHER NAVOI**

**TASHKENT STATE UNIVERSITY OF THE UZBEK LANGUAGE AND
LITERATURE NAMED AFTER ALISHER NAVOI**

ZIYOTOVA SURAYYO ERKIN QIZI

THE LEXIS OF “MEKHROBDAN CHAYON”

10.00.01 – Uzbek language

**ABSTRACT OF DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOLOGICAL SCIENCES**

Tashkent – 2022

The theme of doctor of philosophy (PhD) thesis was registered by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under No B2020.2.PhD/Fil1255.

The doctor of philosophy thesis was written at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

The abstract of the thesis in three languages (Uzbek, English, Russian (summary)) is logged on the web-sites of the Scientific Council (www.navoiy-uni.uz.) and the information-educational portal “ZiyoNet” (www.ziynet.uz).

Scientific advisor:	Abdushukurov Bahtiyor Buranovich Doctor of Philological Sciences, Professor
Official opponents:	Raupova Laylo Rakhimovna Doctor of Philological Sciences, Professor Sayidov Yakub Siddikovich Doctor of Philological Sciences, Professor
Leading organization:	Tashkent State University of Oriental Studies

The defense of the dissertation will be held on _____ “___” 2022, at ___ at the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 at Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Phone: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz) (0-371) 2811022; e-mail: monitoring@navoiy-uni.uz).

The doctoral dissertation is available in the Information Resource Center of Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi registered under №. _____ (Address: 103, Yusuf Hos Hojib Str., Yakkasaroy district, Tashkent, 100100. Phone: (99871) 281-42-44; fax: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

The abstract of the dissertation was distributed on _____ “___”, 2022.
(Digital Registry note № ___ as of _____ “___”, 2022).

Sh.S.Sirojiddinov
Scientific Council awarding Scientific degrees,
Doctor of Philological Sciences, professor

Q.U.Pardaev
Scientific Secretary Scientific Council on
awarding scientific degrees, doctor of
Philological Sciences, assistant professor

N.M.Mahmudov
Chairman of the Scientific Seminar
Scientific Council on awarding degrees,
Doctor of Philological Sciences, professor

INTRODUCTION (the abstract of the (PhD) dissertation)

Actuality and necessity of the research theme. In the world linguistics, the study of lexicon of a certain historical period, the study of the language of literary works, the statistical analysis of lexical units, historical-etymological, thematic-semantic classification, the determination of stylistic features are among the most actual issues. First, the study of a particular lexical system in a diachronic or synchronous aspect in language development helps to shed light on the semantic development of lexical units. Second, the study of the language of certain manuscripts helps to determine the semantic meanings of the lexemes in this period, as well as in the work of the writer. Third, the creation of specific lexicographic dictionaries serves as a source for existing ones. Fourth, from the first years of independence, the Jadid writers whose Abdulla Qodiri, Abdurauf Fitrat, Chulpon were awarded the State Prize of named Alisher Navoi, which, in turn, makes it important to study the scientific and artistic heritage of the Jadids during the years of independence.

The process of globalization taking place in the world puts on the agenda the study of the ancient values of each nation, the preservation of its spiritual heritage, the study of manuscripts and written sources, the study of their linguistic features. “The scientific heritage created by our great ancestors and which today amazes the whole enlightened world is the spiritual property of not only one nation or people, but of all mankind”²⁵.

The beginning of the XX century in Uzbekistan was a period of significant changes in the socio-political, cultural, economic, educational and enlightenment spheres. In fact, the lexicon of the period “Mekhrobdan chayon” (Scorpion from the altar) plays an important role in the analysis of the lexical features of the Uzbek literary language, the semantic capabilities of lexical units, the scientific and practical value of the work. It is necessary to determine the statistics of the vocabulary of the work, to clarify the historical and genetic vocabulary of the lexicon of the work through the study of lexical systems, to determine the thematic-semantic groups of lexical units and to study the lexical-semantic, stylistic features of words. At the same time, the relevance of the research topic is determined by the focus on the peculiarities of the genealogical structure of words, changes in the formal and semantic structure of some words, comparative study and analysis of the scope of application from today’s point of view.

This research will serve to implement the tasks set out in Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated May 13, 2016 “On the organization of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi”, No.PF-5850 of October 21, 2019 “On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language”, No.PF-6084 of October 20, 2020 “On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country”, Decree PF-6097 of October 29, 2020 “On the concept of development of science until 2030”, No.PP-2789 of February 17, 2017 “On measures to further improve the activities of the

²⁵ Mirziyoev Sh. On measures to establish Islamic culture in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan. Decision. // Xalq suzi. - Tashkent, June 24, 2017.

Academy of Sciences, the organization, management and funding of research”, No.PQ-2909 of April 20, 2017 “On measures for further development of the higher education system”, No.PQ-3271 of September 13, 2017 “On a comprehensive program of measures to develop the system of publishing and distribution of book products, increase and promote the culture of reading and reading” and other regulations related to this field to some extent.

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. This dissertation is in line with the priorities of the development of science and technology of the republic I. “Social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state, the development of an innovative economy”.

Comments on scientific researches on the theme of the dissertation. The lexicon of the language is constantly enriched and developed during the cultural-historical, socio-economic development. In this regard, in the study of the lexicon of written monuments of the old Turkic language, the old Uzbek language who scientific researches carried out of great value by Uzbek scientists such as E.Fozilov, A.Rustamov, K.Mahmudov, A.Ahmedov, B.Bafoev, G.Abdurahmonov, H.Dadaboev, K.Sodikov, S.Rustamova, B.Abdushukurov, Z.Kholmanova, Z.Isokova, A.Urazbaev, D.Abduvalieva, M.Kholmuradova, L.Sindorov, M.Akhatova²⁶. At the same time, many research works has been done on the language of Jadid enlighteners and their linguistic heritage²⁷. Abdulla Qodiri's

²⁶ Фозилов Э. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий. – Тошкент: Фан, 1969; Рустамов А. Алишер Навоий тилининг фонетик ва морфологик хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1966; Махмудов Қ. Аҳмад Югнакийнинг “Ҳибат ул-ҳақойиқ” асари ҳақида: кириш, фонетика, морфология, матн, транскрипция, шарҳ, луғат. – Тошкент: Фан, 1972; Аҳмедов А. Фурқат поэзиясининг лексикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1976; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983; Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Алишер Навоий асарлари тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономические терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Тошкент: Ёзувчи, 1991; Содиқов Қ. XI-XV аср уйғур ёзувли туркий ёдгорликларнинг график-фонетик хусусиятлари. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 1992; Рустамова С. Махмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 1998; Абдушукуров Б. XI-XIV аср туркий манбалар тилидаги зоонимлар. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1998; Шу муаллиф. “Қисаси Рабғузӣ” лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017; Холманова З. “Бобурнома”нинг лексик тадқиқи. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2009; Исоқова З. Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асаридаги ижтимоий-сиёсий лексика: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010; Ўразбоев А. Огаҳий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2018; Абдувалиева Д. Алишер Навоий тарихий асарлари лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2017; Холмурадова М. “Қутадғу билиг” лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Тошкент, 2018; Синдоров Л. “Ҳибат ул-ҳақойиқ” лексикаси. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. – Жиззах, 2021; Ахатова М. Ўзбек тили тасаввуф лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. автореф. – Тошкент, 2021.

²⁷ Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1993; Тўйчибоев Б. Фитрат – тилшунос. – Тошкент, 1995; Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000; Сайидов Ё. Фитрат бадий асарлари лексикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Бухоро, 2001; Шу муаллиф. Жадид бадий асарлари лексикаси. Филол. фан. д-ри (DSc) ... дисс. – Бухоро, 2018; Бобожонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусияти (Бехбудий ва Авлоний драмалари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Самарканд, 2002; Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослигида Элбекнинг роли. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2002; Неъматова Д. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2004; Тоғаев Т. Ашуралӣ Зоҳирӣ ва унинг тилшунослик мероси. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Қодиров Қ. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослик материаллари асосида). Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007; Нормаматов С. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. – Тошкент, 2019; Янгибоев Н. XX

work was first studied as an object of literature²⁸. From a linguistic point of view, H. Qahharova first drew attention to the use of phraseology²⁹ in the works of Abdulla Qodiri. Z.Chorieva studied the methodological features of the letters in “O‘tkan kunlar” (The Past Days)³⁰, L.Djalalova conducted a linguistic study of the novel “The Past Days”³¹. In her research, H.Qadirova studied the phenomenon of euphemism and dysphemism in the works of Abdulla Qodiri³². Although A.Qahramanov analyzed the poetic issues in the novel “Mekhrobdan chayon”³³, this work has not been studied in Uzbek linguistics as an object of special research.

In this case, the linguistic-statistical study of the lexicon of the work “Mekhrobdan chayon”, the coverage of the semantics of Turkic words used in the text of the work is one of the important tasks to determine the attitude of lexical units to modern Uzbek. It is important to study and analyze the means of expression, such as polysemy, metaphor, metonymy, synecdoche, irony, oxymoron, synonym, homonym, antonym, phrasal verb, which are actively used in ensuring the literacy of the work, have a special value in the coverage of issues related to linguistic phenomena. Therefore, in the dissertation for the first time the lexicon of the work “Mekhrobdan chayon” was studied in functional-semantic, statistical, historical-etymological, lexical-semantic aspects.

Relevance of the dissertation research with the plans of the scientific research works of the higher education. The dissertation was completed within the framework of the research plan of the Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi on the topic “Social, historical and modern development of language”.

The aim of the research work is to reveal the lexicon used in Abdulla Qodiri’s work of “Mekhrobdan chayon” in linguistic-statistical, historical-etymological, functional-semantic, semantic-stylistic terms.

The tasks of the research work:

describe the lexicon of the work using statistical analysis of the words used in the novel;

асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни (“Маориф ва ўқитғувчи” журнали материаллари асосида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD). ... дисс. автореф. – Қарши, 2019.

²⁸ Қўшжонов М. Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати. – Тошкент: Фан, 1966; Алиев А. Абдулла Қодирий. – Тошкент, 1967; Насриддинов Ф. Адибнинг йўли. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971; Собиров О. Сарчашма адиб ижодида. – Тошкент, 1975; Қўшжонов М. Ўзбекнинг ўзлиги (Қодирийга армуғон). – Тошкент: Абдулла Қодирий, 1994; Норматов У. Қодирий боғи. – Тошкент, 1995; Мирзаев И. Абдулла Қодирий. – Тошкент, 1995; Бобониёзов А. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романида тасвирий воситалар ва тил бадиияти. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995; Тошмухаммедова Л. Абдулла Қодирийнинг адабий эстетик қарашлари. Филол.фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2005; Карим Б. Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин. – Тошкент: Фан, 2006; Норматов У. Қодирий мўъжизаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010; Жўрақулов У. Қодирий ва роман тафаккури. – Тошкент: Nurafshon business, 2020.

²⁹ Каххарова Х. Фразеология Абдулла Қадыри: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Ташкент, 1985.

³⁰ Чориева З. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидаги мактубларнинг луғавий-маъновий услубий хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2006.

³¹ Джалалова Л. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг лингвистик тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

³² Қодирова Х. Абдулла Қодирийнинг эвфемизм ва дисфемизмдан фойдаланиш маҳорати. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2012.

³³ Қахрамонов А. Абдулла Қодирийнинг “Мехроbdан чаён” романи поэтикаси. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2000.

as a result of genealogical study of the lexicon of the work to determine the level of usage of lexemes on their own and the loan words;

reveal the historical development of lexemes through functional-semantic study of lexical units in the novel;

the occurrence of semantic phenomena in the lexicon of the work, the identification of changes in meaning that occur in them;

to determine the author's poetic skills by studying the stylistic features of the words in the source, that metaphor, metonymy, synecdoche, irony, oxymoron phenomena;

to prove the relationship of form and meaning (homonymy, synonymy, antonym) between the lexical units used in the play.

The object of the research work is Abdulla Qodiri's work of "Mekhrobdan chayon".

The subject of the research work is the analysis of the peculiarities of the Uzbek literary language in the early twentieth century with the help of linguistic analysis of lexical units used in the work "Mekhrobdan chayon".

Methods of the research. The principles of statistical, descriptive, classification, comparative-historical, component analysis methods were used in the study.

Scientific novelty of the research work is as follows:

the genetic sources of the lexical units used in the work "Mekhrobdan chayon" related to Turkish, Arabic, Persian, Mongolian, Latin, Greek, French, Chinese, and Indian languages were determined, and in the novel, the hearth, horse, dress, meat related to the ancient Turkish language, lexical units such as lion, burden, shadow have been identified related to the old Turkish language;

the terms in the lexicon of the novel, social and political terms which khanate, palace, urda, household terms which bogjama, jelatka, kashkul, the terms of taxes and finances which income, outgoings, tanob, the terms of community and kinship which father, brother, son-in-law, mankuha, the terms of profession which bozchi, tunqator, midwife and other many terms have been proven;

the words listed in the vocabulary of the work are illuminated as metaphor, metonymy, synecdoche, irony, oxymoron phenomena, and processes such as poly-semantic, semantic expansion and narrowing are revealed;

the semantic-paradigmatic relations between the terms used in the novel, which the phenomena of homonymy, synonymy, antonymy, and the author's artistic skills were determined.

Practical results of the research work consist of the followings:

the results of functional-semantic, historical-etymological and lexical-semantic study of the words in the work "Mekhrobdan chayon" allow to reveal the semantic development of lexemes, to interpret linguistic phenomena related to the history of language, to determine the features of based on;

lexicology, terminology, dialectology, phraseology can be used for more in-depth study of lexical-semantic processes;

research results in the improvement of historical, etymological, phraseological and explanatory dictionaries are based to some extent as a source;

dictionary content statistics were developed, which in turn served as lexical material for the National Corpus.

Authenticity of the research results is explained by the fact that the problem is clearly stated, reliable scientific and theoretical sources are used during the research, methodological completeness, research statistics are performed and the issues are based on this, theoretical ideas and conclusions are put into practice.

Scientific and practical value of the research. The scientific significance of the results of the research is explained by the fact that the results of the study of the lexicon of the work “Mekhrobdan chayon” are a scientific and theoretical source in the creation of research on the history of language, as well as, the language and style of the Qodiri’s language.

The practical significance of the results of the research is that in the preparation of lectures on such disciplines as “History of the Uzbek language”, “Comparative-historical grammar of Turkic languages”, “Modern Uzbek literary language”, “Uzbek dialectology”, “Uzbek terminology”, as well as, “Uzbek language” is defined as a source for the creation of special courses in higher education, expanding the use of the Uzbek language, enriching the vocabulary with Uzbek words, as well as the creation of definitive dictionaries of through Jadid’s period and historical, etymological, phraseological dictionaries.

Implementation of the research results. Based on the scientific results obtained on the lexis “Mekhrobdan chayon”:

scientific-theoretical conclusions about the relationship of lexical units in Abdulla Qodiri’s novel of “Mekhrobdan chayon” to the ancient Turkic language, Old Turkic language, Old Uzbek literary language and modern Uzbek literary language, the occurrence of lexical events in modern Uzbek literary language is used in the theoretical part of the fundamental project № OT-F1-71 “Ethnolinguistic situation in the region of early and medieval Central Asia” (2017-2020) (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi dated April 5, 2022, reference No.04/1-613). As a result, the lexicon of works written in the Middle Ages in the Central Asian region is semantically classified and serves to illuminate the scope of use of socio-political, religious, military, cultural, household, educational, tax, financial, kinship, professional lexical units;

the scientific conclusions on the relationship of form and meaning between the words used in the dictionary of the work “Mekhrobdan chayon” and the richness of the vocabulary and artistic potential of the Uzbek language in the twentieth century is used in the practical project in the preparation of the database of the computer program “UzNutq Synthesizer” BV-Atex-2018 (143) “Development of Uzbek-based speaking software and voice synthesizer for the blind, allowing them to use computer technology, read and write texts” (2018-2020). (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi dated March 11, 2022, reference No. 04 / 1-446). As a result, the use of computer technology for the visually impaired, which is the basis for the development of Uzbek-based speaking software and voice synthesizer that allows you to read and write texts.

Approbation of the research results. The results of the study were discussed at 9 scientific conferences, including 4 international and 5 national scientific conferences.

Publication of the research results. 15 scientific papers on the theme of the dissertation: 6 articles were published in scientific publications, including 4 national, 2 foreign journals, recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, conclusion and list of references. The total volume of the thesis is presented on 154 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part substantiates the actuality and necessity of the research theme, the degree to which the problem has been studied, the aims and functions of the research, the object and subject of the research, its relevance to the priorities of science and technology, scientific novelty and practical results. Information on the implementation of research results in practice, approbation of research results, published works and the structure of the dissertation.

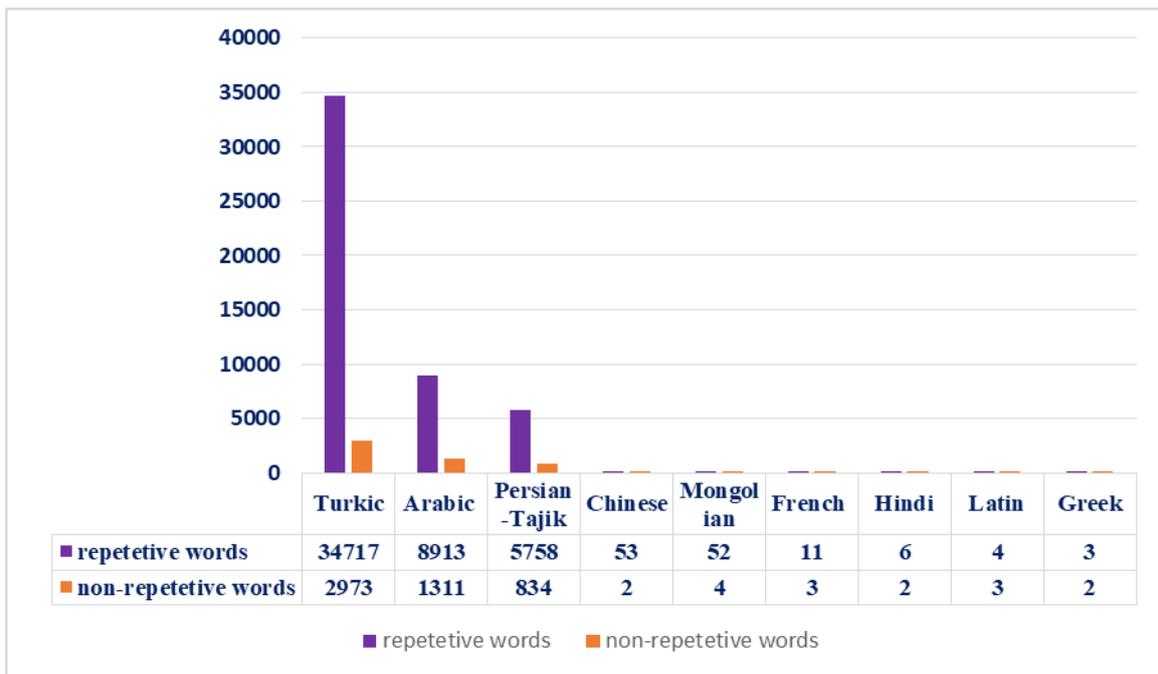
The first chapter of the dissertation is devoted to **“The historical and etymological study of the lexicon of the work “Mekhrobdan chayon”**. The first paragraph of the chapter “Statistical analysis of the lexis of the novel “Mekhrobdan chayon” provides statistics on the vocabulary of the work. The use of the statistical method in linguistics is not just a goal, but an extremely complex structure of language, a method used in conjunction with the traditional method in knowing the secrets of its operation³⁴. With the help of special computer programs, an electronic text of the novel “Mekhrobdan chayon” was created and an alphabetical-frequency dictionary was created. As a result, the total number of words in the novel with repetitions – 53224, without repetitions – 5387.

The results of the statistical analysis were based on:

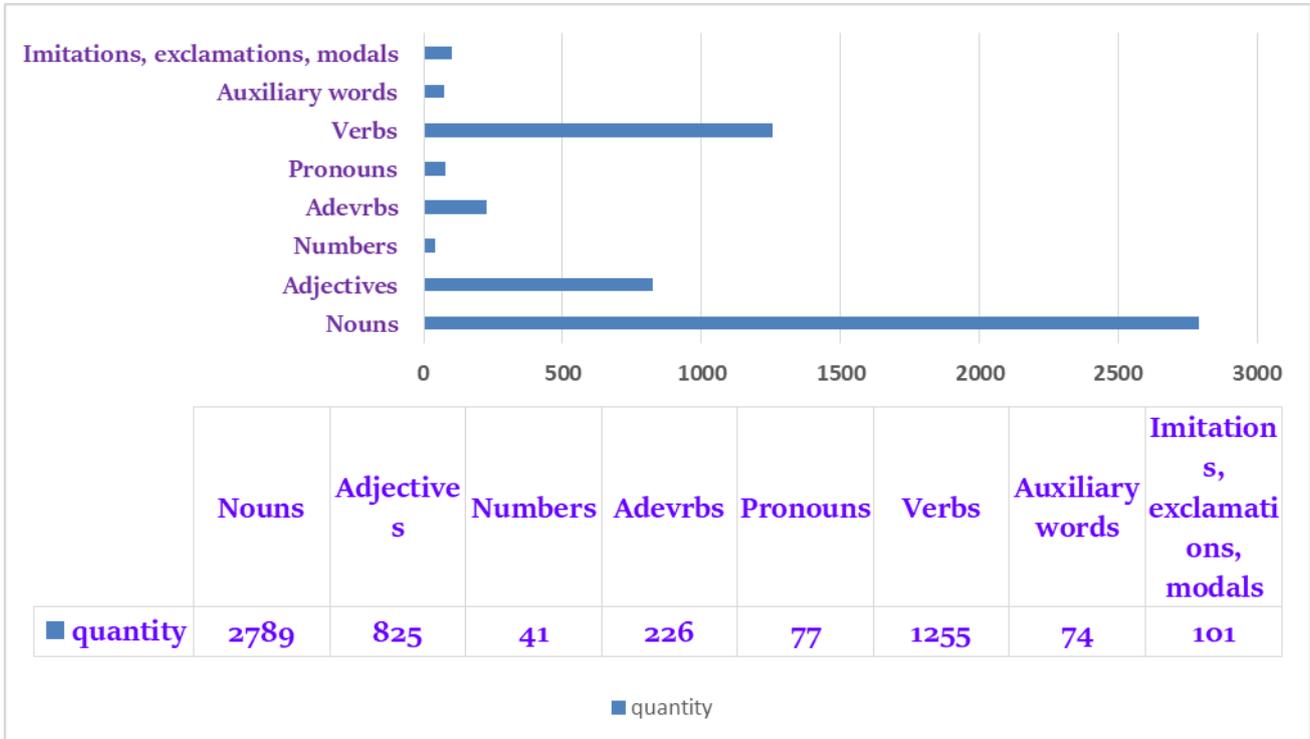
1. Words belonging to all speech parts (nouns are taken in nominative case, verbs as infinitives, etc.).
2. The compound words were taken as a lexical unit.
3. Idioms, phraseological units, compounds were considered equal to one lexical unit.

The genetic structure of the lexicon of the novel “Mekhrobdan chayon” is shown in the following diagram:

³⁴ Ибрагимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи (“Девон”, “Мубаййин”, “Аруз”). Филол. фан. докт. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – Б. 5.

In the novel Turkic words are 70.1%, Arabic words are 17.9%, Persian-Tajik words are 11.6% and words from other languages are 0.2%. This means that Turkic words play a key role in the dictionary. Turkic words were used in thematic groups on household vocabulary, human body parts, and kinship. Arabic and Persian-Tajik words are widely used mainly in the fields of religion, socio-politics, education.

The second paragraph entitled “Turkic words”, and Turkic lexical units are studied diachronic aspect. Turkic words means lexemes that are originally from that language and constructions based on them, as well as lexemes formed from words of other languages with their own affixes³⁵. Words belonging to originate in one language, on the one hand, demonstrate the general richness of our language, and on the other hand, allow us to draw conclusions that are valuable for the history of language based on comparing them with the language of historical monuments³⁶. Therefore, the lexemes used in the novel “Mekhrobdan chayon” are classified in the following order: a) root Turkic words; b) lexemes affixed of Turkish words; c) loan words formed by adding Turkish affixes or units to adjectives.

There are a total of 2973 Turkic lexemes in the language of the novel, 2291 of which are Turkic, 540 of which are Arabic, and 156 of which are formed by adding Turkic affixes means to Persian-Tajik loan-words.

Turkic words in root form. The ancient origin of Turkic words is characterized by their antiquity, that is, the antiquity of their genetic sources. Although the general Turkic lexicon is genetically applicable to all Turkic languages, new words can be formed in each Turkic language based on them³⁷. The word of *et* means “meat” in ancient Turkic language. Initially, the word is pronounced as an *äm/ëm*. (PDP,366; DLT,I,70) in that time the vowel *ä /ë* changed to *э* (DTS,186): *äm / ëm > эм* (O‘TEL,I,470). In the old Uzbek language, *et* (NAL, 710) is also expressed in the mentioned lexemes. In Qodiri’s novel, meat is mentioned in the lexemes “meat” and “human skin, body”: *Solih maxdumning jo ‘mardlig‘i ko ‘pincha yigirma paysa etdan narig‘a oshmas* (MCh,8); *Qizlardan to ‘rttasi Nozikni ta ‘qib etdilar va shart-shurt bir-birining yalang ‘och etiga urishib shartak olishdilar* (MCh,197).

Some Turkic words in the language of the work have undergone semantic changes in comparison with modern Uzbek literary language. In particular, the word *ko ‘ch*, which today means “household items transported from one place to another”, appeared in the play in the semantics “wife”: *Tanisalarinigiz kerak, o ‘rgulay, men mirzo Sultonlining ko ‘chlari bo ‘laman* (MCh,310).

Our observations on the lexicon of the work in relation to today’s Uzbek dialects showed that there are similarities and some differences between the language of the work and the words used in the dialects. In particular, the word *jevak* is used in the dialect of the South Turkestan Qarluqs to mean “pocket” (O‘XShL, 102), and in the play it means an ornament worn around the neck of a woman: *Menim uchun bir zirak, Ra ‘nobonug ‘a jevak, desa oyim ne kerak, yumma talar, taqsirim* (MCh,37).

Lexemes are affixed from Turkic words. The lexemes of the work are formed using affixation, composition methods.

a) affixation

³⁵ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 173.

³⁶ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 24.

³⁷ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 57.

the affix *-chi* makes a name for a profession, a person engaged in a particular occupation: *bo'yoqchi, yamoqchi, temirchi, kengashchi, ko'makchi*;

the affix *-li / -lik* signifies possession of something understood from the root: *ko'ngilli, bulutliq, yog'liq, qo'rqunchli, surmalik*;

the affix *-la* represents a state understood on the basis of a person or thing: *big'lamoq, bo'g'izlamoq, damlamoq, kunchilamoq, bog'lamoq, bo'g'izlamoq, izlamoq, imlamoq, ishlamoq, qoralamoq, kuylamoq*;

b) composition: noun: noun+moun: *belbog'*, number+noun: *qirqqiz*, adjective+noun: *kaltakesak*; adjective: noun+noun: *tog'yurak*, noun+adjective: *boshyalang*, noun+verb: *elkezar*; verb: noun, adjective, number, adverb, imitative words + verb (*qilmoq, bo'lmoq, etmoq*): *yordam qilmoq, pishiq bo'lmoq, bir bo'lmoq, jim bo'lmoq, g'iyq etmoq*; verb+verb: *olib kelmoq, olib qaytmoq, borib kirmoq, sotib olmoq*.

Affixed forms which formed by adding Turkic affixes from loan words. In the text of the work there are 540 Arabic and 156 affixed forms formed by adding Turkic means to the Persian-Tajik loan words. It should be noted that there are also affixed forms formed from three language elements: 3 words are in Persian-Tajik+Arabic+Turkic: *be+ma'ni+lik, no+rozi+lik, be+maza+lik*; 9 words are in Arabic+Persian-Tajik+Turkic: *vafodor+lik, qalam+kash+lik* and etc.

It can be said that through the composition method number of Arabic words in the novel is 232, and the number of Persian-Tajik words is 27. 98% of these lexical units served to form a verb phrase.

There are many affixed forms in the novel from Arabic and Persian-Tajik loan word:

1) affixation the affix *-lik / -liq / -lig* has formed abstract and action-nouns denoting the possession of something understood from the added root:

a) affixed forms from Arabic loan words: *abaslik, ablahlik, maymunlik, mezonliq, mirzoliq, faqirlig', xufiyalik, yatimlik* and etc.;

b) affixed forms from Persian-Tajik loan words: *andishalik, darxonlik, domodliq, dushmanlik, jonbozlik, qahramonliq, nodonliq* and etc.

the *-siz* affix, which means that you do not have something that is understood from the base, affixes adjectives that represent a character:

a) affixed forms from Arabic loan words: *adabsiz, ahamiyatsiz, vazifasiz, davosiz, daraksiz, zararsiz, izzatsiz, ilmsiz, hissiz* and etc.;

b) affixed forms from Persian-Tajik loan words: *andishasiz, baxtsiz, gunohsiz, go'shtsiz, ozorsiz, rangsiz, umidsiz, hushsiz* Ba x.k. and etc.

the affix *-lan* means action, thing, situation, revelation that understood from the added root:

a) affixed forms from Arabic loan words: *adablanmoq, zavqlanmoq, kifoyalanmoq, qanoatlanmoq, rohatlanmoq, taajjublanmoq* and etc.;

b) affixed forms from Persian-Tajik loan words: *jonlanmoq, zorlanmoq, sustlanmoq, umidlanmoq, hezlanmoq, shodlanmoq* and etc.

2) composition

a) affixed forms from Arabic loan words: *avsat qilmoq, ado qilmoq, azl qilmoq, afu etmoq, amr qilmoq, inqiyod etmoq uhda qilmoq* and etc.;

б) affixed forms from Persian-Tajik loan words: *afsus qilmoq, davara qilmoq, daromad qilmoq, mast bo'lmoq, parvarish qilmoq* and etc.

Arabic loan words. The source of the study contains 1355 Arabic lexemes without repetition, and these units cover socio-political, religious, educational, and literary terms. The Arabic loan words in the novel can be structurally and grammatically classified as follows:

a) Arabic lexemes: *avsat* – “middle, in middle”, *adno* – “inferior, mean-spirited”, *azm* – “intent”, *aftodahol* – “pauper”, *vajh* – “cause, basis”;

b) mixed, the number of words formed from Arabic + Persian-Tajik elements is 64: *ayb + ona, harom + zoda, maktab + dor*. The number of words in Persian-Tajik and Arabic forms is 28: *no + mag'rub, be + savob, ser + takalluf*.

Some of the Arabic loan words in the “Mekhrobdan chayon” have undergone semantic changes in modern Uzbek literary language. For example, the word *maraka* in the novel has the form *marakat (un)* in Arabic, *marakat* -> *maraka; marak (un)*, based on the meaning of the verb “*baraka*” (ARS, 511), is a form of the place name with the suffix -at (un), which in Arabic means “battle”, “war” (O'TEL, II, 255). In the Old Uzbek language, it means “battlefield”, “gathering”, “war”, “ceremony” (ANATIL, II, 273). The following meanings of this lexeme are observed in the “Definitive dictionary of the Uzbek language”: 1) the sum of mourning ceremonies; 2) meeting, ceremony which on the occasion of weddings, shows, etc.; 3) battlefield; war; 4) portable. A general action taken to carry out an action of political or economic importance (O'TIL, II, 566). In the novel this lexeme is given the semantics “battlefield”, “battle”: *Tuhmat va bo'hton xavfida ma'arakadan yuz o'gurish yigitlarning ishi bo'lmas* (MCh,61). In the Uzbek literary language, the lexeme representing “mourning ceremonies” is actively used.

In the lexicon of the novel, some Arabic words are given with semantic changes. The *sufi* lexeme is an Arabic loan words, originally meaning “a man dressed in wool”³⁸, “pious”, “a mystic, who enter the sufizim”; while it means “stars” (ANATIL, III, 142), in the play it means “one who calls to prayer” and “one who calls people to prayer”: *Ular chiqib ketkandan so'ng so'fi shamni o'chirdi, boshqalar masjidan tarqadilar* (MCh,256).

Persian-Tajik loan words. The number of Persian loan words in the studied source is 834, they took an active part in the expression of socio-political, construction, household vocabulary. In the novel, we have determined that some Persian-Tajik loan words have undergone semantic changes today. In particular, the Persian-Tajik word *ohor* means “starch”, “decoration of fabric” (O'TEL, III, 179), and is a substance used for decoration of yarn, fabric or clothing (O'TIL, III, 196). In the novel, the term “starch” is given as a term to describe the gray clothing: *Safar bo'zchining bir kechlik ishiga bir ohor mo'ljal bo'lib, qora charog'ning moyi ham soat vazifasini o'tar edi* (MCh,259). Nowadays, the semantics of the word “ohor” have changed meaning to “new”, “unused”. In particular, the phrase “ohori to'kilmagan” gives the same meaning.

In the language of the novel, the original semantics of some Persian loan words were used in a modified form. The Persian word for *siporish* means “task”,

³⁸ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 122.

“duty”, “guarantee”, “admonition”, and in the fourteenth and fifteenth centuries it was used to mean “to inquire”, “to respect”, “to be kind” meaning (ANATIL, III, 86). In Qodiri’s novel, the semantic level of this word has changed: *Mahdum ulamo amaldor va g‘ayrillardan shuning kabi siporishlarni to‘rt-besh soatdan beri qabul qila-qila juda miyasi suyilgan edi* (MCh,131). In this case, loan word does not express the above-mentioned semantics in the text of the novel, but is used in the sense of “please”.

Loan words from other languages. In addition to Arabic and Persian-Tajik loan words, the novel “Mekhrobdan chayon” contains 4 Mongolian, 3 French, 3 Latin, 2 Chinese, 2 Hindi and 2 Greek words. It is known that the relations between the Turks and the Mongols go back a long time. That is why in the text of the novel there are words borrowed from the Mongolian language related to the socio-political lexicon. For example, *shigavul / shagovul* is an acquired form of the Mongolian word *sigaul*³⁹, an official person in the Bukhara and Khiva khanates who met ambassadors, brought them to the khan, and managed and supervised the reception ceremonies in the palace (O‘TIL, IV, 586). From the diachronic point of view, a number of lexemes with the affix *-vul (-v+ul)* were formed in the old Uzbek language. According to Alisher Navoi, the *-vul* affix forms lexemes denoting persons holding military and palace positions: *...Salotinning xoh razm asbobi uchun va xoh bazm jihati uchun mo‘tabardur, andoqki, ... va qorovul, so‘zovul, patovul, kitovul, yasovul, bakovul, shig‘avul va daqavulkim, alar mundin ulviydurlar*⁴⁰. According to H.Dadaboev, *-(v)ul* is a common affix for Turkic and Mongolian languages and does not occur in Old and Old Turkic languages, this affix is used in Old Uzbek, mainly as a suffix forming military terms⁴¹. In the Kokand khanate, this term was used to refer to an official who introduced ambassadors and couriers to the khan. In the novel, there are phonetically modified forms of *shogobul / shogovul*: *Domla Burhon maxdunning bo‘lsa, shag‘obul domla bilan oralari buzuq; agar xon yorlig‘ni uning ismiga buyurganda ham shog‘ovul domla yozmas edi* (MCh,143).

The author used the lexeme of *waistcoat*, which was a neologism for that period. The waistcoat is a French word meaning “sleeveless jacket, vest” (O‘TIL, II, 86) and comes in the form of a waistcoat: *Ularning yasaganiga kelganda, Ularning yasanig‘a kelganda, yuqoridag‘i kanizlarda ko‘rilgandek – qizil shol ko‘ylak, sarig‘ gullik qizil shol ro‘ymol, shuvamatos yoki adras jelatka edi* (MCh,189). In the Uzbek literary language it is used in the form of *nimcha* (O‘TIL, III, 42), in Bukhara dialect in the form of *kalta* (O‘XShL, 137).

The second chapter of the dissertation is entitled “**Functional-semantic analysis of the lexicon of the novel “Mekhrobdan chayon”**”. The term functional-semantic field not only indicates that the concept of field is a linguistic

³⁹ Дадабоев Х. Эски ўзбек тили обидаларида мўғулча сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 6. – Тошкент, 1986. – Б. 34.

⁴⁰ Мўминова О. Ўзбек тилида мансаб ва унвон номларининг лексик-семантик таркиби. – Тошкент: Алоқачи, 2009. – Б. 87.

⁴¹ Дадабаев Х. Военная лексика в староузбекском языке // Проблемы лексики староузбекского языка. – Ташкент, 1990. – С. 75.

phenomenon, but also more fully reflects its essence⁴². The scope of the lexicon of a literary work includes the following semantic groups in terms of the scope of the lexical units used:

- 1) anthroponyms: *Anvar, Ra'no, Qambar, Oynisoxon, To'xtabibi*;
- 2) toponyms: *Ho'qand (Qo'qon), Baxmalbof, Oltiariq, G'ishtko'prik*;
- 3) ethnonyms: *o'zbek, turkiy, uyg'ur, qashg'ar, qipchoq, habash, qirg'iz*;
- 4) fitonims: *binafsha, zarcha, lola, rayhon, ra'no, terak, chechak*;
- 5) zoonyms: *arslon, budana, baytal, buzoq, ilon, it, ot, ho'kuz, chayon*;
- 6) hydronyms: *ariq, uzangi, ko'l, daryo*;
- 7) theonyms: *iloh, ibodat, kalima, namoz, zakot, farz, oyat, hadis*;
- 8) astronoms: *ko'k, quyosh, oy, yulduz*;
- 9) mineral names: *yoqut, javohir, zumurad, kumush, simob, temir*;
- 10) socio-political terms: *xon, hukmdor, valiahd, saroy, o'rda*;
- 11) military terms: *muhofiz, sarkarda, ma'raka, urush, qilich, tig'*;
- 12) kinship terms: *ota, ona, aka, og'a, uka, opa, kuyov*;
- 13) names of human body parts: *barmoq, bel, bosh, bo'g'iz, ilik, irin*;
- 14) household names: *beshtik, bo'g'jama, buloqi, o'choq, qozon, kashkul*;
- 15) construction names: *bo'sag'a, yog'och, tirqish, tuynuk, to'sin*;
- 16) financial and tax terms: *kelim, chiqim, tanob, maosh, sarmoya*;
- 17) fabric names: *adras, bo'z, banoras, beqasam, xonatlas, baxmal*;
- 18) terms related to education: *yo'zuv, hisob, husnixat*;
- 19) terms related to literature: *bayt, misra, nazm, ruboiyot*;
- 20) food names: *atala, bo'g'irsoq, jaz, qayla, qo'g'urma, ubra*;
- 21) beverage and alcohol names: *suv, sut, choy, may*;
- 22) words denoting the concept of time: *davr, zamon, yil, ko'klam*;
- 23) words denoting the natural phenomena: *yel, yomg'ur, izg'iriq, qor*;
- 24) words denoting color: *gungurt, zangor, zafar, qora, malla*;
- 25) numeratives: *botmon, qadoq, paysa, gaz, qadaam, qarich, quloch*;
- 26) place names: *bog', bozor, g'or, diyor, jar, ko'cha, qir, mahalla*;
- 27) words related to abstract concepts: *qo'rqunch, suyunch, sarosima*;
- 28) words representing action-state: *bukmoq, bormoq, jo'namoq, kezinmoq, qayirmoq, qoqmoq, qochmoq, qo'zg'almoq, g'ingshimoq*.

The chapter is divided into sections on lexicon: anthroponyms, toponyms, ethnonyms, terms of kinship, terms related to the socio-political, domestic, financial and tax system, depending on the level of use of these semantic groups in the novel and lexemes were analyzed diachronically. In particular, the word of *doya* in the Persian-Tajik loan word, which is analyzed in the context of socio-political terms, means “nurse” (ANATIL, I, 507) in Alisher Navoi's works. In Abdulla Qodiri's work, there are two different semantics: 1) the woman who gives birth to a woman in labor, the nurse, the midwife: *Onasi o'z yonig'a doya chaqirib takallufanmadi, to'ng'uch qizi Nodiraning ko'magida tug'di* (MCh,66); 2) a woman in the service of the palace, raising children: *Bu havlida xonning suyukli*

⁴² Элмурадова Л. Ўзбек тилида даража функционал-семантик майдони (белги даражаси микромайдони). Филол.фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2011. – Б. 26.

xotinlari o'zlariga xos doya, chevar, kanizlar va qullari bilan turar edilar (MCh,182). In Uzbek literary language, this lexeme is inactive and its semantic meaning is narrowed.

The words of *ro'mol* (kerchief) is formed two words that in household lexis and with the *ro'* means "face" in Persian-Tajik language (TjRS,331) and *mol* means "things that belong to owns" in Arabic language, it is a piece of cloth wrapped around the head of a woman (O'TEL, II, 203). In Old Turkic and Old Uzbek language, lexemes such as *boronchuk, saraguch* (DLT, I, 467,449), *burunchak / buranchak*, and *yoglik* (NAL, 137,213) were used. In the language of the novel we can find two different semantics of the word kerchief: 1) a headscarf: *Ra'no Anvarning qarshisig'a o'turdi, o'turushi bilan kuchlik shamol yurib, boshidag'i ro'ymolini uchurdi* (MCh,156); 2) a tool for wiping the face, eyes, nose, napkin, kerchief: *Sallasini chiqarib, yostiqling ustiga tashladi va ro'ymoli bilan manglayidag'i terlarini artib, o'zini yelpidi* (MCh,52). Also, *ro'mol* (scarf) was used as an equivalent with the word combination of *atlas parchasi* (satin piece): *Har zamon titrab, uchib ketishka hozir turg'an boshidag'i sarig' atlas parchasini (ro'ymolni) bir qo'li bilan bosib ushlagan edi* (MCh,92).

In the novel, certain official persons in the socio-political life of the khanate are given a *darhan paper* which this person to be exempted from taxes: *Mohonada tashqari soliqlardan ham darxonliq qog'oz* oldi. *Soliqlardan darxonliq maxdumning ro'zg'orig'a katta yengillik edi* (MCh,83). *Darhan* is the Mongolian loan word means "blacksmith", "free man" and is exempt from taxes and any obligations. It means the meaning of *privileged, inviolable* (O'TIL, I, 569). The *darhanlik paper* was a privilege paper exempting tribes, clans, or officials from taxes during the khanate period⁴³. In the novel, the reason for giving the Salih Makhdum family a *darhan paper* to reach is related to the position of Mirzo Anvar's chief Munshi.

The third chapter entitled "**Semantic and stylistic features of the lexicon of the "Mekhrobdan chayon"**" and is first paragraph of the third chapter entitled "Expression of polysemy", which analyzes the processes of ambiguity, semantic expansion and narrowing of the word. In particular, the semantics of the word *qora* "dark color" is the dominant semantics of both the ancient Turkic language and modern Uzbek literary language: *Maxdumga kutulmagan ravishda mehribon muomala qilg'uchi bu o'rdaliq qirq yoshlar, chamasida, uzun bo'yliq, qora uzun soqolliq, simobi sallasining peshini tushirg'an qoracha tuslik bir yigit edi* (MCh,39). There are also poly-semantic meanings of the word *qora* in the novel:

1) in the context of a relatively difficult period of time: *Saltanati xonliq istibdodining achchiq zulm va ta'addilarning jonso'z qora sahifalarini tashkil etadilar* (MCh,162);

2) represents the meaning of "a strong, dry cold": *Qishning oxirg'i kunlari ko'chada qora sovuq bilan izg'iriy yurar edi* (MCh,319);

3) used in the sense of pain, distress: *Kashraftor falak uni ham bag'rida qora dog'i bilan o'rda tomong'a qarab sudrar edi* (MCh,320);

⁴³ <https://shosh.uz/qoqon-honligi-katta-maqola/>

4) denotes to meaning of evil, oppressive: *Mazkur qora kuchlarga qarshi tuban sinf kambag'allar, ularning xonliq tuzilishiga qora kuch ulamo alayhiga chiqishi, mehnatkash kambag'allarning axloqi, sajiyasi, oilasi, turmushi va bir-biriga aloqasi* (MCh,5).

Changing word meanings is a diverse and complex process. The narrowing, expansion, and acquisition of a new sema of lexeme meaning is the product of a long period of time⁴⁴. In particular, the verb *qat-* means in the M.Kashgari dictionary was *qamihdi* – “be strong”; “mixed” (DLT, II, 180), in the works of A.Navoi in the lexeme “froze”, “mixed” (ANATIL, IV, 68). The word has the following meanings in the language of the novel:

1) be tough (solid): *Ra'no onasining so'zi bilan qutidan besh-olti dona non olib, dadasining qo'liga berdi. Darhaqiqat, bir-biriga o'xshamag'an nonlar tarashadek qotib qolg'an edilar* (MCh,129);

2) loss of mobility, activity: *Xudoyor huzuriga kiradigan eshikning ikki yonida oybolta ko'targan ikki jallod surat kabi qotqanlar* (MCh,119);

3) to stop moving due to fear, amazement and other reasons, to be motionless: *Anvar yana o'sha so'zini takrorladi, Qobilboy endi biroz orqasig'a qochib ko'zini katta ochdi va bir necha vaqt qotib turdi.* (MCh,373);

4) to be motionless, to be without active: *Mirzo Anvarga oshiq bo'lg'an ekansan, Nozik. Nozik hamon qotib turar edi* (MCh,203);

5) to be cool down, to be freeze: *Sovuqqa qotqan ko'rinasiz, taqsir... Gulxanimiz bor* (MCh,243);

6) laughing loudly, without non-stop: *Cho'loq qush ko'kda uchib charchagandan keyin daraxtga qo'nolmaydi, ammo yerga tushsa, mushuk yeb qo'yadi, – dedi Ra'no kulib qotib qoldi* (MCh,278);

7) go to deep sleep: *Kun choshgohdan oshib, Chorsuda xalq g'ola-g'ovuri boshlansa ham, shundagi bo'sh do'konlarning birida uch nafar yigit hanuz dong qotib uxlar edi* (MCh,356);

8) to say: *Anvar Nigoroyimga rahmat aytib, to'yganini so'zladi va qo'l artar ekan chaqaloqqa gap qotdi* (MCh,219);

9) to intervene: *Shu choqqacha olov kavlab, jim o'lturgan Toyir aka so'zga qotishti* (MCh,250).

The second paragraph entitled of this chapter “*Literary transfer of the meaning and its types*”, the phenomena of metaphor, metonymy, synecdoche, irony, oxymoron are analyzed in the text of the novel. The metaphors in the novel were investigated using the component analysis method on the basis of which lexeme formed the literary transfer. N.Mahmudov emphasizes that metaphor is one of the most powerful tools of realizing the world⁴⁵. For example, *Shubha ichida qizargan muhabbat* (MCh,146). The metaphorical expression in this sentence is formed by the word of “to be red”. The metaphorical word is love. This literary transfer is considered a metaphorical transfer in the sign medium because it represents the sign (to be red) of the event (love). Let's see which lexeme of the word “to be red” is the basis of transfer of meaning:

⁴⁴ Абдушукуров Б. “Қисаси Рабғузӣй” лексикаси. Филол. фан. докт. ... дисс. – Тошкент, 2017. – Б. 166.

⁴⁵ Махмудов Н. Термин, образли сўз, метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – № 4. – Тошкент, 2013. – Б. 5.

- 1) red, purple color;
 - 2) a state of shame, to blush;
 - 3) to ripen, to be mature.
- } to be red

The word “to be red” is an adjective form of a verb that expresses a sign. It is well known that the verb “to be red” has semantics such as ripening, rhythmic mature formation, and that the connection of love with the word to be red originated on the basis of the last one of the meaning of the word.

There are also metaphorical expressions in the novel: *O‘lim sari kulib kelguchi bir arslonni o‘z tarixida birinchi martaba ko‘rdi* (MCh,375). The word of lion means “brave”, “adamant” and it used to refer to the character Anvar. *Sizga qarshi qattig‘ quturg‘an ikki itimiz bor edi, endi uchunchisini o‘zingiz keltirganga o‘xshaysiz* (MCh,242). This statement was said by Sultanali, and the metaphor of the “dog” refers to such characters as Shahodat Mufti, Kalonshoh Mirzo, Abdurahman. The metaphor of the dog formed by the negative semantics of the word, such as “greed”, “inferiority”. The author uses the title of the “Zulm uchog‘i”(MCh, 161) and in this title describe the khan’s actions, the fact that it is a place of oppression, and the metaphor of the furnace’s “burning” and “blazing” lexemes. Metaphorical literary transfer in the novel are also widely used in the formation of phrases. *Kina saqlash bir ro‘ymolni yuvib qurutqancha ekan, – dedi Safar bo‘zchi – bizlar bo‘lsa, to‘rt kundan beri shaytonni apichlab yuriymiz* (MCh,136). The combination of *carrying the devil* in this passage is in the form of an expanded metaphor, based on the satanic “to sow discord” lexical meaning. The word *yagmo* in the *O‘lim yag‘mogari uzdi* phrase is used in the old Uzbek language “plunder”, “corruption” (O‘TIL, V, 131). This phrase is a specific phrase to the author referring to the Azrael angel: *Bir kun oradag‘i do‘stliq rishtasini o‘lim yag‘mogari kelib uzdi* (MCh,77). This phrase semantically close to these phrases in Uzbek language: *jon bermoq, oxirgi yo‘lga kuzatmoq, tuproqqa topshirmoq, tuz-nasibasi uzilmoq, jonini jabborga topshirmoq, vaqti-kuni bitmoq* (all phrases mean commonly “to die”).

In the method of metonymy, taking into account the relationship between the denotations of the formative and the derivative, in synecdoche it is implied that one of the denotations of the base and derivative is one whole, the other is a part⁴⁶. *O‘z uyida bir nonxo‘r ortishi maxdumga, albatta, yoqmas edi* (MCh,73). In this sentence, the word *nonxo‘r* (who ate a lot of bread) means “man” and formed a metonymy literary transfer. *Ortiqcha takallufni Shahidbekning o‘zi qabul qilsa ham, go‘shiti qabul qilmas edi* (MCh,52). In the novel, this character is portrayed in as a fat, clumsy. The word “meat” in the compound *go‘shiti qabul qilmasdi* (did not accept his meat” means “human body”, that is, it is expressed through the relation of part and whole.

Irony (in Greek) is silent laughter, ambiguity, and is one of the ways of denial meaning in an artistic text. In this case, the words spoken in a serious way are used in the opposite sense to their original meaning, and are ridiculed by ambiguity a

⁴⁶ Сувонова Р. Ўзбек тилида метонимия. Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2001. – Б. 10.

person, his behavior or event⁴⁷. For example, *O'chadirg'an charog' yorqin o'chadir, maqoli kabi Turkiston xonlarida siyrak ko'rilgan bu ma'muriyatparvarlik, bizga qolsa, shu omillardan tug'ilgan va bunda samimiy hech narsa yo'q edi* (MCh,165). In this micro-text, the author criticizes the fact that Khudoyorkhan entered the construction work at the expense of torturing the nation, in fact, this activity was not for the benefit of the people, but to try to present himself to other Russian people as an administrative ruler. The proverb of *O'chadirg'an charog' yorqin o'chadir* is manifested in the form of a secretly evasive irony, sarcasm, which directly signifies the overthrow of Khudoyorkhan in the near future.

Oxymoron is a Greek word meaning a combination of two incompatible lexical units. In determining the phenomenon of oxymoron, the contrast between its components is of primary importance, in which case it does not matter whether they meet the antonymic requirements. It should be noted that the oxymoron is not an antonym, but a stylistic figure formed on the basis of anti-semantic units⁴⁸. The author of the novel, Samad Buqoq, is described by the author as a *shirin so'z g'iybatchi* (a gossip man who well-spoken): *Bulardan birinchisi muhtaram shu masjidning yosh imom va xatibi Abdurahmon domla janoblari bo'lib, ikkinchisi mahallaning shirin so'z g'iybatchilaridan Samad bo'qoq, uchunchisi masjidning muazzini Shukur so'fi edi* (MCh,97). In this compound, the word well-spoken politeness and has a positive connotation. The word *gossiper*, on the other hand, has the connotation of a man who say denigration and has a negative connotation. The encounter of two opposing units in the same compound formed an oxymoron.

The last paragraph of this chapter entitled “Semantic-paradigmatic relations of lexemes” analyzes the relationship of homonymy, synonymy, antonymic process between words. *Qalin* I homo-lexeme which mean “property or money brought by a bride to her husband on their marriage” (O'TOIL,178) words that mean created mutual homonymy with the “side dimensions are larger than normal, the opposite of thin” (O'TOIL,178): *Yana bir muncha fikrlanib o'lturgandan keyin ko'z o'ngiga qalin uchun beriladig'an bir sanoch oltin, el qoshidag'i obro', eng oxirda Xudoyorning taxt vorisi bo'lg'an xonzoda kelib kechdilar* (MCh,290); *Hujraning to'ridagi toqchasig'a besh-olti dona qalin muqovaliq kitoblar terilgan* (MCh,338).

The words *council-rot-dialogue* have formed a synonymous paradigm meaning “conversation”. Although the word *council* means “consultation”, it also means “conversation”: *Gulshan bilan yetti qiz oshqa o'lturdilar, kengash-pengash bo'lmadi, xuftandan keyin uylardagi qizlar birin-sirin kata tanobiyg'a yig'ila boshladilar* (MCh,192). The word “rot” in the “Definitive dictionary of the Uzbek language” means “disorder, nausea, process due to the action of microorganisms” and “disrupt work, conversation, council; to annihilate what has been done”(O'TIL, IV, 494). In the language of the novel under study, it means “conversation”: *Ul o'zining shu to'g'rilig'i soyasida hamisha anovi mirzolarining*

⁴⁷ Джалолова Л. Абдулла Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 99.

⁴⁸ Абдуллаева Д. Ўзбек тилида антисемия. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2010. – Б. 21.

ishiga biloqasd halal berib, chirishni buzub turar, ham shu va boshqacha sabablardan ularning adovatiga yaxshig'ina hadaf bo'lg'an edi (MCh,90); *Eshikda Anvar ko'rinishi bilan ularning suhbatlari kesildi va har kim o'z qo'lidagi ishka qaradi* (MCh,238).

The denotative meaning of the word *tullak* in Uzbek language is “previous, old (two, three years old), exuviate, moult (about poultry)” (O‘TIL, IV, 186), in the novel, the connotative meaning comes from a semantics such as “cunning”, “crafty”: *Mulla Abdurahmon ahmoq emas, ko'p ish ko'rgan tullak endi faqat uning dushmanlik tarafi qoldi* (MCh,249). The contradiction between *tullak* (cunning) and *ahmoq* (stupid) in the mentioned sentence formed a contextual antonym.

CONCLUSION

1. For the first time, the vocabulary of Abdulla Qodiri's novel “Mekhrobdan chayon” was studied lingua-statistically. As a result, out of 5387 words in the play, 2988 were Turkic, 1335 were Arabic, 834 were Persian-Tajik, 4 were Mongolian, 3 were French, 3 were Latin, 2 were Greek, 2 were Chinese and 2 were Hindi. Of the lexical units used in the novel, 70.1% are Turkic, 17.9% are Arabic, 11.6% are Persian-Tajik and 0.2% are words from other languages. That Turkic lexemes have a central position are proved by Abdulla Qodiri's attitude to the vocabulary of his native language makes it possible to determine the place of his layer in the period in which the events of the work are described.

2. A total of 2789 noun lexemes were used in the novel, of which 2539 are related non-name nouns and 250 are name nouns. Of the 2,539 non-name nouns, 2,290 are in root forms and 249 are lexemes with formed affixes. Out of 250 onomastic lexemes, 206 are anthroponyms, 37 are toponyms, 7 are literary work titles and 39 are compound words. In the source also studied 825 adjectives, 41 numbers, 226 adverb, 1255 verbs, 77 pronouns, 73 auxiliary words, 101 separate words.

3. According to the statistical analysis, 40.8% of the lexical units in the work belong to the noun phrase. However, the highest frequency words are pronouns. As well as, in the text of the studied work, lexemes belonging to the numbers, pronouns word group were rarely involved without repetition.

4. The results of a genealogical comparative study of the Turkic root words with Old Turkic, Old Uzbek language showed that there were differences along with common features. These distinctions are not differences that actually separate them, but evidence that they are close.

5. In the language of the work, noun affixes: *-lik / -liq / -lig'*, *-chi*, adjective affixes: *-li / -lik*, *-siz*, verb affix *-la* are actively used in the formation of new words from Turkic and loan words. As well as, nouns, adjectives, verbs were effectively used in the construction of affixed words from Turkic words. While the affixation is productive for all speech parts in the formation of loan words, the composition method is conspicuous in the formation of verbs.

6. In the process of classifying the lexicon of the novel into 28 thematic groups, it became clear that they contain lexical units that reflect the concepts of various spheres of social life: socio-political, household, financial and tax lexicons,

anthroponyms, toponyms, ethnonyms, kinship terms, educational units. The most important group in the language of the novel is the socio-political lexical units, which should be assessed as the result of the course of events, period of time, changes of political processes in cultural and everyday life.

7. In the lexis of the novel “Mekhrobdan chayon” there are 194 socio-political vocabulary, 141 household vocabulary, anthroponyms – 206, toponyms – 37, ethnonyms – 14, kinship terms – 39, the lexical units of financial and tax system – 32. Since the selected source is a historical novel, 50 percent of anthroponyms are the names of historical persons. During the conducting research process, we have witnessed that the author takes into account the character of the persons, their features and social life that they live in that period.

8. Poly-semantic lexemes are used relevantly in the novel. The change of lexical meaning is a long-lasting process, and each language follows its own internal laws. There are two types of change of meaning in the novel “Mekhrobdan chayon”: a) semantically expanded lexemes; b) semantically narrowed lexemes. Lexemes formed as a result of the phenomenon of narrowing of meaning observed in the work of the dictionary are the product of the development of society, while the shift of poly-semantic words to mono-semantic words is mainly due to the fact that their meaning is expressed by other lexemes of their own and loan words, the phenomenon of semantic expansion is caused by the expansion of the semantic structure of semantic and poly-semantic words, the formation of various new meaning of the lexeme, the development of transfer meanings. Moreover, the fact that some lexemes used in the early sources of the Ancient Turkic language and the Old Turkic language are used in a completely different sense in the Roman language indicates the specificity of the writer’s style.

9. Types of transfer meaning: metaphor, metonymy, synecdoche, irony, oxymoron were analyzed at the research object and these linguistic features, in turn, served to increase imagery, expressiveness, emotionality in the literary novel. In the conducting of scientific research, it was found that the metaphor was used more effectively than the metonymy, synecdoche types.

10. It was found that the homonymic type of lexemes (noun+noun, verb+verb), (noun+adverb, noun+adjective, noun+number, noun+verb, adverb+verb) were actively used in the dictionary fund of the novel. This, in turn, shows that homonymy has developed considerably not only as a historical but also as a modern phenomenon. At the same time, along with lexical-semantic units in the novel dictionary, there are many synonyms and antonyms that perform a functional semantic function within the text. It should be noted that functional-semantic synonyms originated through literary transfer of the meaning.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ
DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 ПРИ ТАШКЕНТСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И
ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

**ТАШКЕНТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ИМЕНИ АЛИШЕРА НАВОИ**

ЗИЁТОВА СУРАЙЁ ЭРКИН КИЗИ

ЛЕКСИКА ПРОИЗВЕДЕНИЙ “МЕХРОБДАН ЧАЁН”

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD)
ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2022

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за номером B2020.2.PhD/Fil1255.

Диссертация выполнена в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы.

Автореферат диссертации размещён на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) на веб-странице Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои www.navoiy-uni.uz и в информационно-образовательном портале “Ziyonet” по адресу www.ziyonet.uz

Научный руководитель: **Абдушукуров Бахтиёр Буранович**
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Раупова Лайло Рахимовна**
доктор филологических наук, профессор

Сайидов Ёкуб Сиддиқович
доктор филологических наук, профессор

Ведущая организация: **Ташкентский государственный институт востоковедения**

Защита состоится на заседании научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.19.01 при Ташкентском Государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои “__” _____ 2022 года в ____ часов. (Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ташкентского Государственного университета узбекского языка и литературы имени Алишера Навои (зарегистрирована под номером ____). Адрес: 100100, город Ташкент, Яккасарайский район, улица Юсуфа Хос Хожиба, дом 103. Тел.: (99871) 281-42-44; факс: (99871) 281-42-44, (www.navoiy-uni.uz).

Автореферат диссертации разослан “__” _____ 2022 года.

(реестр протокола рассылки №__ от “__” _____ 2022 года).

Ш.С.Сирожидинов
Председатель научного совета по
присуждению учёных степеней, доктор
филологических наук, профессор

Қ.У.Пардаев
Ученый Секретарь научного совета по
присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук, доцент

Н.М.Махмудов
Председатель научного семинара при научном
совете по присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация диссертации доктора философии (PhD))

Актуальность и необходимость темы диссертации. В мировом языкознании актуальными являются вопросы проверки лексики, которые относящейся к определенному историческому периоду, изучения языка литературных произведений, осуществления в нем статистического анализа лексических единиц, историческо-этимологической, предметно-семантической классификации и раскрыть стилистического характера. Во-первых, изучение определенного лексического слоя в диахронном или синхронном аспекте в языковом развитии способствует освещению смыслового развития языковых единиц. Во-вторых, исследование языка тех или иных письменных источников помогает определить смысловые значения лексем этого периода, а также произведения писателя. В-третьих, создание определенных лексикографических словарей, выступающих источником для существующих. В-четвертых, писателям-джадидам, как Абдулла Кадыри, Абдурауф Фитрат, Чулпан, вручали государственной премии имени Алишера Навои с первых лет независимости, это в свою очередь, свидетельствует о том, что изучение научно-художественного наследия джадидов приобретает актуальность в годы независимости.

Происходящий в мире процесс глобализации ставит на повестку дня сохранение вековых ценностей, духовного наследия каждого народа, изучение его рукописных и письменных источников, изучение их языковых особенностей. “Научное наследие, созданное нашими великими предками и сегодня поражающее весь просвещенный мир, является духовным достоянием не только нации или народа, но и всего человечества”⁴⁹.

Начало XX века в Узбекистане было периодом серьезных изменений в общественно-политической, культурно-экономической, образовательно-просветительской сферах. Действительно, период, в котором отмечается лексика произведения “Мехробдан чаён”, занимает важное место в анализе лексических особенностей узбекского литературного языка, семантических возможностей языковых единиц, определении научно-практической ценности произведения. Необходимо выявить статистику лексики произведения, выделить историко-генетические пласты лексики произведения путем исследования языковых пластов, определить тематико-семантические группы лексических единиц и изучить лексико-семантические, стилистические особенности входящих в него слов. При этом акцентирование внимания на особенностях гнеологического оформления слов, изменения, произошедшие в формообразовательном составе некоторых слов, сравнительное изучение и анализ сферы их употребления с позиций настоящего времени определяют актуальность темы исследования.

Целью исследования является лингвостатистическое, историко-этимологическое, функционально-семантическое, семантико-стилистическое раскрытие лексики, использованной в произведении Абдуллы Кадыри “Мехробдан чаён”.

⁴⁹ Мирзиёев Ш. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги Ўзбекистонда Илом маданиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида. Қарор. // Халқ сўзи. – Тошкент, 2017. 24 июнь.

В качестве объекта исследования была выбрана произведение Абдуллы Кадыри “Мехробдан чаён”.

Научная новизна исследования:

выявлены генетические источники лексических единиц, использованных в произведении “Мехробдан чаён” на тюркском, арабском, персидском, монгольском, латинском, греческом, французском, китайском и индийском языках, а в романе выявлены такие лексические единицы древнетюркского языка как *ўчоқ* (очаг), *от* (лошадь), *кўйлак* (платье), *эт* (мясо) и старотюркского языка как *арслон* (лев), *кўлага* (тень), *кўч* (имущество);

в лексике романа доказана степень употребления таких терминов, как *хон* (хан - цар), *хукмдор* (правитель), *сарой* (дворец), *ўрда* (орда) в социально-политическом плане, *бўғжама* (узел), *желатка* (жилетка), *кашкул* в бытовом плане, *келим* (доход), *чиқим* (расход), *таноб* (танап) в налогово-финансовом плане, *ота* (отец), *ака* (брат), *куяв* (зять), *манкуҳа* (законная жена) в родственных отношениях, *бўзчи* (ткач), *тунқатор* (ночной сторож), *доя* (повитуха) по профессии;

в работе освещены слова представленных в словарном фонде с явлениями, как метафора, метонимия, синекдоха, ирония, оксюморон, а также выявлены такие процессы, как полисемантика, расширение и сужение значения слов;

были исследованы семантико-парадигматические отношения между терминами, использованными в романе, то есть явления омонимии, синонимии, антонимии, и определены художественная искусность писателя.

Внедрение результатов исследования. На основе научных результатов, достигнутых при исследовании лексики романа “Мехробдан чаён”:

В произведении Абдуллы Кадыри “Мехробдан чаён” использованы научно-теоретические выводы об отношении лексических единиц к древнетюркскому языку, старотюркскому языку, староузбекскому литературному языку и современному узбекскому литературному языку, об отношении лексики произведения к различным языковым явлениям в современном узбекском литературном языке (справка Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 27 января 2022 года № 03-03-01/138).

В теоретической части фундаментального проекта № от-Ф1-71 “Этнолингвистическая ситуация в регионе Центральной Азии раннего и среднего средневековья” (2017-2020 гг.) были использованы научно-теоретические выводы, связанные с отношением лексических единиц в произведении Абдуллы Кадыри “Мехробдан чаён” к древнетюркскому языку, старотюркскому языку, староузбекскому литературному языку и современному узбекскому литературному языку, а также с влиянием лексики произведения на различные языковые явления в современном узбекском литературном языке (Ташкентский государственный университет им. Алишера. узбекского языка и литературы им. Навои справочный номер 04 / 1-613 от 5 апреля 2022 г.). В результате лексика произведений на тюркском

языке, написанных в Средние века в регионе Центральной Азии, была классифицирована семантически и служила для освещения сферы применения лексических единиц общественно-политического, религиозного, военного, культурного, бытового, учебно-воспитательного, налогово-финансового, родственного, профессионального характера;

научные выводы о том, что соотношении форм и значений слов, используемых в словарном фонде произведения “Мехробдан чаён”, а также о лексическом богатстве и художественных возможностях узбекского языка в XX веке были использованы в рамках практического проекта при подготовке базы данных компьютерной программы под названием “Синтезатор Uznutq” на тему BV-Atex-2018 (143) «Разработка программного обеспечения для озвучивания речи и синтезатора голоса на основе узбекского языка, позволяющего использовать компьютерную технику, читать и писать тексты для лиц с нарушениями зрения», реализуемая в рамках государственных научно-технических программ в 2018-2020 годы (Ташкентский государственный университет им. Алишера. узбекского языка и литературы им. Навои справочный номер 04 / 1-446 от 11 марта 2022 г.). В результате, использование компьютерной техники для людей с нарушениями зрения, говорящих на узбекском языке и синтезатора звука, позволяющего читать и писать тексты, положило начало положительному эффекту.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, вывод и списка использованной литературы. Общий объем диссертации составляет 154 страниц.

ҚИСҚАРТМАЛАР РЎЙХАТИ:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. – Тошкент, I-IV. – Тошкент: Фан, 1983-85. Т. I. 1983. – 655 б.; Т. II. 1983. – 642 б.; Т. III. 1984. – 622 б.; Т. IV. 1985. – 633 б.

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I-III. – Тошкент: Фан, 1960-1963. Т. I. 1960. – 499 б.; Т. II. 1961. – 427 б.; Т. III. 1963. – 461 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

НАЛ – Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 784 б.

ТЖРС – Таджикско-русский словарь. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – 789 с.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008. Т. I. 2006. – 680 б.; Т. II. 2006. – 672 б.; Т. III. 2007. – 688 б.; Т. IV. 2008. – 608 б.; Т. V. 2008. – 592 б.

ЎТОЛ – Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг омонимлар луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 215 б.

ЎТЭЛ – 1) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Тошкент: Университет, 2000. – 599 б.; 2) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. II (араб сўзлари ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2001. – 599 б.; 3) Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. III (форс-тожикча, тожикча бирликлар ва улар билан ҳосилалар). – Тошкент: Университет, 2009. – 284 б.

ЎХШЛ – Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – 409 б.

ЭСТЯ – 1) Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 767 с.

АРС – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М.: Русский язык, 1976. – 595 с.

ПДП – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М., 1951. – 451 с.

МЧ – Қодирий А. Мехробдан чаён. – Тошкент: Адабиёт учкунлари, 2018. – 416 б.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть, I part)

1. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида паремияларнинг қўлланилиши // *Ilm sarchashmasi*. – Urganch, 2020. – № 2. – В. 133-135. (10.00.00, № 3).
2. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” asarida “hukmdor” ma’nosini ifodalovchi leksik birliklar // *Til va adabiyoti ta’limi*. – Toshkent, 2019. – № 8. – В. 22-23. (10.00.00, № 9).
3. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” romanida ironiya hodisasi // *Til va adabiyoti ta’limi*. – Toshkent, 2020. – № 11. – В. 29-30. (10.00.00, № 9).
4. Ziyotova S.E. On the terms of clothing used in “Scorpion from the altar (Mekhrobdan chayon)” // *Academician An International Multidisciplinary Research Journal Vol 10, Issue 5, May 2021*. – P. 226-231 (Impact Factor: SJIF 2021 = 7,492).
5. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” asarida qo‘llanilgan maishiy leksika tadqiqi // *Til va adabiyoti ta’limi*. – Toshkent, 2021. – № 7. – В. 31-33. (10.00.00, № 9).
6. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида кўчим ва унинг турлари // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. Volume 2. Issue 4/2. ISSN 2181-1784. Impact Factor: 5.947. 2022. April*. – В. 663-672.
7. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида “кўз” компонентли фразеологизмларнинг услубий-семантик хусусияти / “Oriental art and culture” ilmiy-metodik jurnali. O‘zbekistonda ilm-fan va ta’lim respublika konferensiyasi. – Qo‘qon, 2020. – № 5. – В. 40-43.
8. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида мансаб-лавозимни ифодаловчи ижтимоий-сиёсий лексикалар / *Международной научной конференции “Актуальные вызовы современной науки”*. – Украина, 2020. – № 6. – В. 163-166.
9. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида молия-солиққа оид терминларнинг қўлланилиши / “Davlat tili – ijtimoiy taraqqiyot va milliy yuksalish mezoni” respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. – Buxoro, 2020. – В. 330-334.
10. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon”da qo‘llanilgan frazeologik birliklar va ularning uslubiy xususiyatlari / “O‘zbek tilini dunyo miqyosida keng targ‘ib qilish bo‘yicha hamkorlik istiqbollari” deb nomlangan xalqaro konferensiya. – Toshkent, 2020. – В. 357-361.

II бўлим (II part; II часть)

11. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” asarida qavm-qarindoshlik leksikasi / “Filologiya masalalari yosh tadqiqotchilar nigohida” respublika ilmiy-amaliy anjumani. – Toshkent, 2020. – В. 20-24.

12. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асаридаги ҳунармандчиликка оид шахс отлари хусусида / “O‘zbek mutafakkurlarining til nazariyasiga oid qarashlari” deb nomlangan xalqaro ilmiy-nazariy konferensiyasi. – Toshkent, 2021. – B. 233-235.

13. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” asarida qo‘llanilgan frazeologik birliklarning lingvokulturologik xususiyati. / “Abdulla Qodiriy ijodiy merosining o‘zbek va jahon adabiy-estetik tafakkuri va taraqqiyotidagi o‘rni” Abdulla Qodiriyning 127 yilligiga bag‘ishlangan xalqaro ilmiy-metodik anjuman. – Toshkent, 2021. – B. 41-43.

14. Ziyotova S.E. “Mehrobdan chayon” asaridagi kasb-hunarga doir o‘zlashma so‘zlar / “O‘zbek va rus filologiyasining dolzarb muammolari” deb nomlangan respublika ilmiy-nazariy anjumani, – Urganch, 2021. – B. 70-73.

15. Зиётова С.Э. “Меҳробдан чаён” асарида қўлланилган умумтуркий зоонимлар хусусида / “Tilshunoslikning dolzarb masalalari” deb nomlangan respublika ilmiy-nazariy anjumani, – Toshkent, 2022. – B. 78-81.

Автореферат “Oltin bitiklar” журнали таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди.

Адади 100 нусха. Ҳажми 3,4 б/т. Қоғоз бичими 60x84 ¹/₁₆
«Times New Roman» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
“BOOKMANY PRINT” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Учтепа тумани, 22-мавзе, 17-б уй.